

Komáromi Csipkés György, a „megtévelyodott Notarius”^{*}

A kora újkori prédikációk vizsgálatához szeretnénk ezúttal egy olyan esettanulmányt kapcsolni, amely egy látszólag semleges narrációjú, a korabeli látványelemeket, liturgiai és applikatív részeket nélkülöző egyházi beszédet értelmez annak mikrovilágában, és láthatóvá teszi, hogy még egy szokványos, a napi hitágazatos prédikációnak a közlés és a közérthetőség kedvéért lecsupaszított szövege is új perspektívát tárhat fel – a prédikációt a kontextus felől újraolvasva. Ehhez három fő forráscsoportot, a debreceni egyházmegyei,¹ a tiszántúli egyházkerületi (Debrecen)² és a Debrecen Titkos Levéltárából származó városi magisztrátusi jegyzőkönyveket³ olvasom párhuzamosan, néhány korabeli kiadvány szövegeinek beemeléssel.⁴

1662. február 20-án hétfőn a városi jegyzőkönyv apró betűs, elmázolódott bejegyzése a következő esetet rögzítette. (A lap erősen szakadozott, ezért a hiányzó részt szögletes zárójelben kiegészítettem.) „Die Lunae 20 Februar[ii] in Sen[atu]: Tegnap az színben felesen gyülekeztvén, reinsectae men[tek] haza, Praedicator nélkül. Concl[usum]. Csak meg kell izenni a Praedikatorok[na]k, ha a’ [dia]kokat ellenzik, maguk continuallyak az színben v[alo] [Prae]dikallast”⁵

Azaz a Színbeli imaházban⁶ felesen/fölösen (azaz sokan)⁷ mentek az istentiszteletre, de már haza valami miatt megzavarodva, s lelkész nélkül tértek. A tanács határoza-

^{*} A kutatást a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.

¹ *Debreceni egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei*, lásd A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (TtREL), I. 31. a) 2. k. (1655–1737). (A továbbiakban: DEm. jkv.)

² *Tiszántúli egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei*, lásd TtREL, I. 1. a) 2. k. (1567–1765). (A továbbiakban: TtEk. jkv.)

³ *Debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek*, lásd Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen), IV. A. 1011/a, 14. k. (1656–1657), 15. k. (1658–1664), 16. k. (1665–1666), 17. k. (1667–1670). (A továbbiakban: Városi jkv.)

⁴ A használt kötetekben gyakori a lap-/levélszám ingadozása, mivel régebbi levéltárosok a lapszámokat újradátumozták, illetve a városi tanács néhány kötetét a 18. század eleji háborús időkből meg is rongálták és nagyon hiányosak (lapszámozásuk bizonytalan), ezért, a félreértések elkerülése végett, az adott tárgyalási nap szerint idézem a szövegeket, ha csak nem egyértelmű sorrendben található az adott ügy.

⁵ Városi jkv., 1662. febr. 20.

⁶ A Német és a Piac utca szegletén, a nyugati oldalon, a mai Kistemplom helyén, istentiszteleti alkalomra (egykor talán céhek boltjának) használt egyszerű, torony nélküli faépítményről van szó. Már korábban, az 1630-as évektől volt a városnak harmadik papi állása, de csak 1661-től tudunk róla *Szín*, majd 1672-től *Kis-* vagy *Újtemplom* megnevezéssel. Ebben az időben építhettek mellé egy faharanglábat, de ennek pontos ideje bizonytalan. Lásd ZOLTAI Lajos, *A debreceni Kistemplom története: összeáll. az 1927–28. évi megigazítást követő újrafelavató ünnepélyére*, Debreceni Képes Kalendárium, 1929, 65.

⁷ Lásd CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 1–6. k., Bp., Akadémiai, 1862–1874. Lásd az internetes kiadást: <http://osnyelv.hu/czuczor/> (Letöltés ideje: 2013. szeptember 30.)

ta egyértelmű: ha ezt az esetet ellenzik a városi lelkészek, osszák be maguk közt, hogy ki tartja a vasárnapi rend szerint a Színben a prédikációt. Annyira fontosnak tartották az eset kezelését, hogy felelősségre vonták a vezető lelkészt, Komáromi Csipkés Györgyöt, akinek a nyilatkozatát egy-két apróbb aznapi eset után ekként rögzítette Varsányi Dániel jegyző: „Ezen napon: Resolutio D[omi]ni Concionatoris Georg[ii] Comaromi: Lo[ci] communest tractált, nem ellenezte a’ Diákokat a P[rae]dicallastúl, -s ez utá[n] sem difficultallya”⁸.

Ehhez hasonló eljárásokra, hogy a fenntartó (a város) felülvizsgálja az egyházi alkalmak etikai vétségeit, vég nélkül volt példa Debrecen vagy éppen Sárospatak kora újkori életében.⁹ A városi tanács tehát kérdőre vonta a lelkészét, hogy miért nem tart rendet a szolgálattevők közt, s hogy február 19-én vasárnap miért nem volt lelkész a Színben. A lelkész válaszából pedig kiderült, hogy a diákok tartották az istentiszteletet, amit ő normálisnak fogadott el. Ez volt annak az ügynek a kezdete, amely még másfél évig tartott, s látens módon a kora újkori Debrecen számos eszme- és művelődés-, illetve gazdaság- és társadalomtörténeti problémáját hozta a felszínre.

Valószínűsíthető, hogy Komáromi Csipkés György nem volt visszahúzó személyiség. A publikációs arzenálja alapján a korszak legtermékenyebb egyházi írója: latin és magyar nyelvű írásmagyarázatai (hitágazatok, Dekalogus, Miatyánk, Heidelbergi Káté etc.), hitvitái (például Bársony György híres protestánsellenes írásával szemben) és tankönyvei (latin poétika, héber, magyar és angol nyelvtan) a Magyar Királyság négy városában jelentek meg, az egész életút alatt folyamatosan, szép rendben. A debreceni nyomda 1661–1705 közti mérlegén – a saját felmérésem szerint – a kiadványok 67%-a az egyházi irodalomhoz tartozik, ennek háromnegyede gyakorlati vallásos életet szolgáló kiadvány, ez utóbbiak háromnegyede pedig közösségi műfajú (prédikációk, énekes- és imádságoskönyvek).¹⁰ Ezek közt a legnagyobb terjedelmű és a legtöbb ízben napvilágot látott életmű Komáromi Csipkés Györgyé. Élete végén írásainak nyomtatott katalógusát is kiadta, jelezve, hogy mi az, ami még kéziratban van a kezében (például majd a halála után is hányatott sorsot megjárt bibliafordítása), s mi az, ami megjelent, sőt több kiadást ért meg (például a legsikeresebb munkája, a *Centuriák* kötetei).¹¹ Végrendelete pedig kikötötte, hogy a nyomtatásra, amennyi kell,

⁸ Városi jkv., 1662. febr. 20.

⁹ Az ún. diáklázadások is általában ilyen jogkörcsökentő eljárások, természetbeni járandóságok (például bordézsmá) patrónusi megvonása miatt történtek. Lásd BALOGH István, *Diáklázadások a Kollégiumban a XVII. században*, Debreceni Képes Kalendarium, 1939, 60–65; DIENES Dénes, *Diákzenidülések Sárospatakon, különös tekintettel az 1667. évi nagy lázadásra = Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2007, 903–915. Lásd: <http://srta.tirek.hu/data/attachments/2010/12/29/di%C3%A1kl%C3%A1zad%C3%A1s.pdf> (Letöltés ideje: 2014. január 30.)

¹⁰ CSORBA Dávid, *Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat esztörténeti képe = Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról: Tanulmánykötet*, szerk. ZENTAI Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda, 2011, 45–69.

¹¹ Georgius C. COMARINUS, *Catalogus Operum editorum, et nondum editorum prouint erant*, Claudiopoli,

annyi pénz jusson: nem kell sajnálni. Egyrészt mert az írásai az Isten dicsőségét szolgálják és az Anyaszentegyház épülését, másrészt mert az egyházi szolgák megsegítését célozta, s végül – nem csekély öntudattal írta le – mivel örök emlékezetűl állnak.¹²

Ez a szellemi teljesítmény, illetve a kiadványainak prelimináriáiban megfigyelhető szokványos retorikai eljárások konstruálta énszerepek disszimulációs aktusai (például: kötelező szerénység; csak a régieket követte, nem hozott újat; méh módjára szedegette össze ezt a tudást; Isten dicsőségére, patriája javára tette etc.) nem adnak elégséges magyarázatot a fenti, a debreceni jegyző által káros ambíciónak nyilvánított jelenségre. A fennmaradt dokumentumok miatt csupán a szöveganalízisre hagyatkozó történeti (irodalom-, teológia-, művelődéstörténeti) megítélésekre sem építhetünk, különösen azért, mert ezek igen széttartóak. Más-más szempontok szerint, de az életmű kapcsán megfogalmazták már a kálvinista ortodoxia hittudósának,¹³ a puritán eszmék mérsékelt képviselőjének,¹⁴ netán a kettő különös vegyülékének szellemi arcmását.¹⁵ Egyéb adat híján ezek történeti konstrukciók, melyek nem visznek tovább a kijelentések pontosításához.

Az istentiszteleti rend

Ebben az időben, 1642 óta a városnak már három lelkésze volt, s felváltva prédikáltak hol egyik, hol másik helyen. Az első lelkész (Komáromi Csipkés György) székhelye a Szentháromság Istennek szentelt (a mai Nagytemplom helyén állt) templom volt, a második lelkészé (Báthori G. Mihály) is ehelyütt, de a belső ispotályra is figyelemmel,¹⁶ a harmadiké (Vetési Sándor) pedig – elvileg – a Színben. De a helyzetet bonyolítja még, hogy nemcsak a lelkészek szolgálhattak a templomban, hanem a Collegium vezetői: ekkoriban Martonfalvi Tóth György volt váradi, 1660. október 8. óta debrece-

---

Veresegyházi, 1677 (RMK II, 1401); kiad. Ifj. BÖLÖNI Sándor, *Komáromi Csipkés György munkáinak címsorozata 1651–1675. Századok*, 1873, 137–141.

¹² Komáromi Csipkés György végrendelete, 1663-ból, közli: ifj. BÖLÖNI Sándor, *Századok*, 1875, 280.

¹³ SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia: A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943, 46–47; MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György: Teológiai doktori értekezés*, Bp., Református Sajtóosztály, 1990.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly, 1939, 39; MAKKAI László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács, 1984, 592.

¹⁵ GYÖRI L. János, *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*, Könyv és Könyvtár, 1987, 53–75; *Komáromi Csipkés György Ágendája: Formula brevis Sacramenta: Keresztelés, Úrvacsora, Esketés és Eklézsiakövetés szertartási rendje 1653-ból*, szerk. FEKETE Csaba, Debrecen, DRHE Liturgiai Kutatóintézete, 2009, 20–21; CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008, 49–50.

¹⁶ HERPAY GÁBOR, *A debreczeni református ispotály története, 1529–1929*, Debrecen, Debrecen sz. kir. város és Tiszántúli Református Egyházkerület, 1929, 46–47.

ni rektor, Debreceni Szűcs János lektor, illetve a diákság vezetői (senior, praeceptorok), akik a speciális esetekre és időszakokra (böjt, tűzvész, háromnapos, ún. sátoros ünnepek második és harmadik napjai) lehettek a beugrók az istentisztelet prédikációs részének vezetésében. Az alkalom énekes részéért 1661-ben Udvari Jakab,¹⁷ 1664-től pedig Párnás Miklós cantor felelt. Az 1642-es városi rendelkezés ugyanakkor meghagyta, hogy „mas videki P[rae]dicatorokat, sem Mester Uramekat expressis festibus diebus az P[rae]dicallasra ne cogallyák”.¹⁸ Speciális esetben azonban – az 1640-es,¹⁹ majd az 1656-os nagy félelemkor (főként ismétlődő tüzesetek miatt, de máskor üstökös, pestis etc. miatt) – a lelkészek kirendelték a diákságot, hogy az utcákban vezessék a könyörgéses alkalmat, a megszokott liturgiai rendben, imával, énekkel. Amint azt a helyi, Bartha Boldizsár-féle krónika 1656-ról ránk hagyta: „az isteni szolgálatra az Úrnak házában fel nem gyülekezhettek olyan felesen, mint egyébkor városunk lakosi, hanem a tűz gyuladásától rettegven sokak az utcákban hallgatták az Úrnak beszédét a scholabéli tudós ifjaknak szájokból”.²⁰ Sőt, 1660-ban, a Szejdi Ahmed-féle sarcolás idején „mind a debreceni s mind a vidékségrül befutott praedikátor urak külön-külön bizonyos helyeken szolgáltaták ki az isteni tiszteletet, könyörgést és praedikációt”.²¹ Azt külön is feljegyezték, hogy amikor a városnak önvédelemből váradi csauszokat kellett kérni, „az idő alatt az isteni szolgálat megszűnénk a templomban”, majd „az ellenségtül való félelem tágítván a csauszokat békével hazaviszik, die 21. Aug. [1661] templomunk ajtaja is megnyílik”.²² Azaz a hely kevésbé, a mód azonban, ahogy végbement az istentisztelet, kötött volt.

Ennek alapján a műfajok is elkülönültek.²³ A legfontosabbnak tartott alkalom a lelkészek értékítélete alapján a templomban tartott főistentisztelet volt, s ennek két formája élt. Az egyik az ún. homiliás (tisztán prédikáció alapú), a másik az ún. sákramentum (úrvacsorás) istentisztelet: az ágendákban jelölt módon tartották ezek liturgiai rendjét.²⁴ Számunkra jelenleg a homilia módját fontos tisztázni, mely végbe mehetett a

¹⁷ A Collegiumban 1632-ben, Medgyesi Pál rektorsága idején subscribált (lásd *Catalogus... Scholae Debrecinae*, leírta BAKÓCZI János, 1895, [kézirat] = TtREL II. 1. e, 2. k.), s neki ajánlotta Tolnai Szabó Mihály, későbbi híres kurucprédikátor a diákkori disputációját (RMNy 3027).

¹⁸ Városi jkv., 1642. máj. 4.; idézi magyarosítva: SZÉLL Farkas, *Adalékok egyháztörténelmünkhöz*, Debreceni Protestáns Lapok, 1893, 119; HERPAY Gábor, *Istentiszteletek Debreczenben a multban*, Debreceni Képes Kalendárium, 1915, 82.

¹⁹ KISMARJAI VESZELIN Pál, *Oktató és vizsgáztató prédikációk*, Debrecen, Fodorik, 1641 (RMNy 1875), X5r, X7r, X2r; BARTHA Boldizsár, *Rövid krónika... Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról*, Debrecen, Karancsi, 1666 (RMNy 3272); a modern kiadást szerk. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1984, 16. (A továbbiakban erre a kiadványra hivatkozom.)

²⁰ BARTHA, *i. m.*, 19.

²¹ *Uo.*, 39.

²² *Uo.*, 39, 41.

²³ FEKETE Csaba, *Igazán soha nem mondhatjuk...: Biblia és szertartásbíráló Nagyar József prédikációiban (1681–1686)*, *Studia Theologica Debrecinensis*, 2009/2, 69–70; CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Bp. – Debrecen, Kálvin Kiadó – DE Történelmi Intézete, 2011, 166–167.

²⁴ FEKETE, *Komáromi Csipkés György Ágendája*, *i. m.*, 22–27.

lectio continua rendje szerint (az egész évre beosztott bibliai szakaszok alapján), vagy a hitágazatok szerint (ún. témaprédikáció), és alapját a bibliai exegézis homiletikája adta. A másik az ún. alkalmi prédikáció, például temetési (a templomban, s ezzel szemben a temetőben elhangzott beszéd a halott méltatását, búcsúztatását jelentette, és a cantor vezette liturgia alapján haladt), vagy beiktatási, templomavató etc. beszéd. A homiliás prédikációnak két része volt, a prédikációs és a liturgikus, előbbit a lelkész, utóbbit a cantor vezethette (látható, hogy színekdochéval, az előbbi rész megnevezésével illeték mégis ezt az istentiszteleti formát), és Debrecenben 1642-től a szombati és a vasárnap kora reggeli alkalom állt rendelkezésre a sákramentumok kiszolgáltatására, illetve a dél előtt a speciális alkalmi beszédekre (temetés, avatás).²⁵

A hétközi istentiszteletre, mely a Heidelbergi Káté alapján haladt, és épp ezért kátémagyarázat vagy hitágazatos prédikáció néven illeték a korban, két-három délutáni alkalom szolgált a Geleji-kánonok elvárásai szerint.²⁶ Ezen az egyháziak közül bárki tartott rövid katechetikai magyarázatot, akit erre beosztottak (épp ezért resolválásnak, szabad beszédnek nevezték a 17. században).²⁷ A szombat és a vasárnap délutáni istentiszteleten két alkalmat tartottak párhuzamosan, a gyermekek és a felnőttek részére külön-külön, de egy időben. (Ma egyszerűbben felnőtt, illetve konfirmandus bibliaórának hívjuk.) Ekkor a kátémagyarázatot a diákok tartották, legációs gyakorlatként.²⁸ Létezett ezentúl a hétközi reggeli áhítat is, melyet a cantor vezetett, könyörgéses és énekes liturgia alapján, pap és beszéd nélkül. (Ma ezt dicsőítésnek szokás nevezni.)

Első látásra tehát a tanulmány elején bemutatott alkalom nem a vasárnap reggeli (télen 6, nyáron 5 órai) sákramentumos istentisztelet lehetett. A főlelkész, Komáromi Csipkés ugyanis nem azt jelezte vissza, hogy ő vagy másik két társa lett volna erre beosztva, csak éppen (például betegségre, mulasztása hivatkozva) nem voltak jelen; hanem azt mondta, hogy *nem kárhoztatja* a diákok prédikációit. Azaz a délyesti (vesperás, vecsernye) alkalom lehetett, ahol a szokás szerint a diákok szolgáltak.²⁹ Valami zavar azonban előállhatott, s ennek hatására zúgolódás támadt, de ez a rész, sajnos, nem olvasható rendesen a jegyzőkönyv szövegében. Komáromi Csipkés szavai-ból viszont az tűnik ki, hogy itt ez nem váltott ki megrökönyödést, sőt a lelkész beleegyezésével történt, még ha nem is teljesen rendben. A városi jegyzőkönyv bejegyzé-

²⁵ HERPAY, *i. m.*, 80–81.

²⁶ A városi tanács szabályozta, hogy 1642-től nem heti kétszer, hanem heti háromszor legyenek délutáni alkalmak, kivéve a sátoros ünnepek második és harmadik napjait. Lásd HERPAY, *i. m.*, 79. A Geleji-kánonok pedig szerda és péntek délutánt jelölték ki erre (*Egyházi kánonok...*, összegyűjt. GELEJI KATONA István – *Függetlenségben a Szatmár-németiben az 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései*, ford. és szerk. KISS Áron, Kecskemét, Szatmári Ref. Egyházmegye, 1875, 42., 46. cikkely).

²⁷ CSORBA, *A zászlósbarány, i. m.*, 166–167.

²⁸ 1696-tól ez a rend is konkrétabb lett, hétfő és csütörtök bibliamagyarázat és könyörgés, szerda és péntek prédikáció, szerda és szombat délután zsoltármagyarázat, vasárnap prédikáció a Heidelbergi Káté szerint, újszövetségi perikópával, és hetente kétszer káté a lányoknak külön vizsgával. Lásd HERPAY, *i. m.*, 81.

²⁹ Az időpontokhoz lásd FEKETE, *Igazán soha nem mondhatjuk, i. m.*, 69.

se szerint a főlelkészt vonják felelősségre, és úgy tűnik, a védekezése épp önvédelem, mintha a diákok által tartott istentiszteleteket ő maga utasította volna el.

Az a bizonyos prédikáció

Ebből az időből ránk maradt Komáromi Csipkésnek azon a héten mondott két beszéde is, s feltehetően éppen a kárhoztatott hétközi resolútiók, melyek korabeli értelmezése, sőt félreértése adhatja a kulcsot a helyzet megértéséhez. Ezek nyomtatott változatai megtalálhatóak a lelkész magyar nyelven kiadott *Igaz Hit* című, 1666-os prédikációs kötetében.³⁰ Precíz tudós ember lévén jelölte, hogy melyik beszédet mikor mondta el, és az előszó szerint a hitágazatok tárgyalása alapján haladt, azaz a legfontosabb protestáns témákról beszélt, azok biblikateológiai, dogmatikai és etikai vonzatait tárgyalva. Adataink szerint Komáromi Csipkés számára ez a hétfő, szerda, péntek és vasárnap délutáni alkalmat jelentette, mindig egy, majd két hét szünettel, majd ismét egy és két hetes turnusokban. Úgy tűnik, az iskolai oktatás rendszerét követte a „Praedikáló székbeli” rend: a református Collegiumokban a tanárok kétheti turnusokban tanították a tárgyaikat, délelőtt és délutáni osztásban, s a napi szünetekben folyt a gyakorlás, tanulás a diáktanítók révén. Az 1680-as évekből is ismerünk egy debreceni beszédsorozatot, ahol – feltevésünk szerint – Komáromi Csipkés bibliafordítása alapján haladtak, s akkor a hétfő, csütörtök és szombat délutáni alkalmat használták erre a szabad resolválásra.³¹ (Ezek szerint tehát mégis a kedd lehetett a heti vásárok ideje ebben az időszakban is.³²)

Ebből tudhatjuk, hogy 1662. január 16–30. között mondta el a kötet sorrendjében a 48–52. prédikációkat, témájuk szerint *Az Egyházi szolgálókról*. 1662. február 13–19. között folytatta azokat: az 53–55. prédikációk *Az Egyházi szolgálók hivataláról* szóltak. A február 19. vasárnapi, a városi tanács által inkriminált, a kötetben nem szereplő beszéd előtt, február 13-án hétfőn Komáromi Csipkés a Zsid 5,4 textusa alapján magyarázta az ígét. A semleges stílusú szövegben csak egy kilógó megjegyzést találunk. Eszerint az egyházi szolgálatot is tanulni kell, de a belső elhivatás mellé szükséges a külső is, azaz a céh engedélye, hiszen „A foltozó vargaságot sem lehet a jó városokban, a’ czéh hire nélkül gyakorolni”.³³ Február 17-én pénteken pedig ugyanarról a tex-

³⁰ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz Hit, az az, Olly CCXLI. Magyar Predikaciok, Mellyekben A’ Keresztyéni igaz Hitnek és Vallásnak minden ágazati... bé-foglaltatnak*, Szeben, Szenci Kertész, 1666 (RMNy 3322).

³¹ Ehhez lásd CSORBA, *A zászlósbárány, i. m.*, 164–170.

³² Nem igaz tehát Szűcs István feltételezése, amely szerint 1650–1875 közt hétfő volt átmenetileg a heti vásár napja. Lásd SZÜCS István, *Szabad királyi Debrecen város történelme*, 1–3, Debrecen, 1871–1872, II, 642. Ezt erősíti meg Bartha Boldizsár, városatya és főbíró krónikájának az 1662-es megjegyzése is: „a vásárkor, úgy mint kedd napra verradva, minthogy akkor szokott a vásár meggyűlni, reüit a vásásra ezen Huszain pasa” (BARTHA, *i. m.*, 44).

³³ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz Hit, i. m.*, 469.

tusról direktebb megnyilvánulást rögzített a nyomtatásban is megjelent szöveg: „Hivatal nélkül futnak [...] közöttünk-is Nemzetünk vétkes szokása szerint, sok falusi mesterek, s’ Scholabéli Deákok, kik egész Prédikátorságot viselnek az igehirdetésből, csak hogy Sacramentumot sem szolgálhatnak-ki”³⁴ Azaz sok diák tart nemcsak szabad beszédet, hanem valósággal prédikációt, de attól még nem lelkészek ők, hiszen a sákramentumokat nem szolgáltatathatják ki.

A tanácsi feljegyzés szövege a *resolutio* szót alkalmazza, amely két jelenségre utalhat: vagy a tanácsi vizsgálatra, vagy a főlelkész resolutiójára, azaz hétközi magyarázatra. Utóbbi esetén akár korábbi (mint fent láttuk), akár az aznapi, a február 20-i hétfő délutáni magyarázatra, ha az „*Ezen napon*” jelzést erre értelmezzük. Vagyis eszerint a tanácsbeliek közül valaki még aznap végighallgatta a lelkész délutáni alkalmát, s azt jelentette a még ülésező tanácsbíráknak, akik egyből rögzítették a jegyzőkönyvben a kipredikált, mea culpa jellegű megnyilatkozást. Ez a csak logikailag létező optio több okból sem megoldás: a gyakorlat szerint a városi tanács délelőtt, a reggeli áhítat után ülésezett, s nem egész nap. Ugyan az *Igaz Hit* című kötetben sem található hétfői beszéd (ettől még mondhatott a lelkész, s végül a kötetbe nem válogatta be), és vasárnap délutáni sem (mivel ez kátémagyarázó alkalom volt). Vagyis, feltevésünk szerint, az „*Ezen napon*” jelzés a szövegben inkább arra utal, hogy még aznap sikerült a prédikátort elérni, s őt meghallgatni az ügyben. Komáromi Csipkés pedig ez alapján, a korábbi resolutiója kapcsán akként nyilatkozott, hogy ott (s akkor eszerint ez a pénteki beszéde volt) nem prédikálta ki a diákokat, csak a loci communes alapján tartott témapredikációt, s „nem ellenezte a Diákokat a Praedikallastól”.

Ez a megjegyzés lehet semleges, amennyiben a kátémagyarázó alkalom helyzetét nem vitatja, csak – a beszéd alap gondolatát folytatva – elvárja a diákoktól a következő lépcsőfokot a tanulásban: mai értelemben véve a diploma megszerzéséhez köti a hivatali engedélyt a szolgálatra. Úgy tűnik azonban, hogy ezt a korábban mondott kátémagyarázatot célzatosnak értelmezték, s a diákok – a számukra vasárnap délután a Színben tartott kátémagyarázatról – valamit csúfolva (*insectae*) vagy felzúdulva (zsibongva), és nem kettes sorban – ahogy azt az 1657-es törvények előírták – jöttek el az alkalomról. A háttérret ennél jobban nem ismerjük: nem tudjuk, volt-e olyan jósvádájú és önérzetes diák, aki ellen szólhatott Komáromi Csipkés beszéde (például mert nem az előírt magyarázatot mondta, hanem túlmént azon), de bizonyára volt olyan, aki szóvá tette vasárnap délután, hogy rá/rájuk vonatkozhat ez, és felzúdulást váltott ki a hallgatóságban a loci communes feltételezett applikatív értelmezése. Valami gond csak lehetett a Scholabeli öregdiákokkal, mert a tanács ez év őszén határozatot fogadott el, hogy ne kerülhessenek az öregdiákok automatikusan jó pozícióba sem az iskolában, sem később, ugyanis korábban szomorú gyakorlat volt, hogy „akárminémű erköltstelen, tudatlan – s egyéb excessussokban forgó volt az vetus legény [...] succedált az Tisztben”³⁵

³⁴ *Uo.*, 470.

³⁵ Városi jkv., 1663. szept. 13.

A főlelkész tanács előtti apológiájának (itt: resolutiojának) kétsoros tömörítését ismerjük, és a tanácsnak a megoldásra tett javaslatát: a lelkészek „maguk continuallyak az színben való Praedikallast”. Ezt azonban láthatólag Komáromi Csipkés önérzetesen elutasította: a Színnek van beosztott lelkésze, Vetési Sándor (1661–63 közt), a vasárnap délutáni alkalmat csak tartásuk a diákok, ő maga pedig kis szünetet tartva az igehirdetésben továbbmagyarázta a hitágazatokat. Azonban nem szabad elmennünk Komáromi Csipkés Györgynek az utóbbi, február 17-i beszédében található Cáfoló Haszonbéli, furcsa hangulatú mondata mellett. Az egyházi szolgálók hivatalával kapcsolatban cáfolja „A’ mieinket, kiknek akárhonnán jöjjön, akármi légyen, csak olcsoért, s’ lágyan szolgállyon, mind igaz Pastor, etc. Oh Úr Isten!”³⁶ Ez pedig már egyértelmű kipurkálás az igen olcsón szerződöttni kívánt harmadik lelkész, a Színben szolgáló Vetési Sándor alkalmazása ellen. Ha ugyanis egy felszentelt lelkész (ennek szól az egyházi vizsgálat során Vetési címének jelölése, az R. D.) megteheti, hogy ajánlás nélkül vándoroljon, és éppen a legnagyobb kálvinista város fogadja el lelkészének, akkor éppen egy diák is beszélhet önállóan, és nem az előírtaknak megfelelően. Komáromi Csipkés tehát beszédeit a káté és a kánonok alapján írta, de az előbbi manifeszt módon a diákság elbizakodottsága ellen mondta, viszont az utóbbi applikációjába még inkább beleérhető az akkor már látenszen jelenlévő Vetési-ügy. A diákok ezt is érthették alatta, vagy ezért, vagy a „saját papjuk” védelmében tettek felzúdulásnak minősíthető megnyilvánulásokat, melyeket a városi tanács rendezni óhajtott.

A Színbeli státus

Az 1657-es év közösségi tragédiák sorát hozta, és véletlenül Debrecen egyházi életében is ekkor következett be egy generációváltás. Tornai Pap István lelkész-esperes családi veszteségei miatt (felesége és lelkészöccse, Tornai Pap Gáspár is ekkor halt meg)³⁷ új embert, az iskolai életet új törvényekkel szabályozó Komáromi Csipkés Györgyöt állították kulcspozícióba: őt választották a városatyák az első papi tisztségbe, s az egykori mindenek, akkorra megtört Tornai Pap István másodpap lett. A finomhangolást jelzi, hogy az előbbi még maradt a Collegium tanára, hogy oldja a feszültséget, az utóbbi pedig megválasztották püspöknek, s ez helyrebillentette az egyensúlyt. Amikor II. Rákóczi György csapatai elkerülték a várost, hálaadó napot rendelt el Komáromi Csipkés és Nógrádi, a harmadpap. Ez ellen azonban részzsinatot hívott össze az öreg Tornai: az volt az utolsó csepp a pohárban.³⁸ Az öreg lelkész-esperes-püspököt az 1659-es papmarasztáskor nem

³⁶ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz Hit*, i. m., 473.

³⁷ Tornai Pap Gáspárhoz lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Iroda sajtóosztálya, 1977,³ 651; Tornai Pap Istvánnéhoz lásd Városi jkv., 1657. márc. 15.

³⁸ BARTHA, i. m., 22; MAKKAI, *Debrecen mezőváros*, i. m., 556–558.

alkalmazták tovább, s helyette hívták a bátran politizáló Báthori G. Mihályt Husztról (aki szembe mert menni a II. Rákóczi újraválasztó 1658-as megyesi országgyűléssel), ő, a sorrendet tartva, Komáromi Csipkés mellé másodpapnak érkezett.

Gyors ütemben kellett tehát két pozíciót betölteni. Az 1661. március 16–17-én tartott debreceni közzsinaton lemondott Tornai Pap István helyére esperest, a három hét múlva debreceni lelkészi pozíciójából távozó Nógrádi helyére pedig harmadik lelkészt kellett találni. A sűrűn tartott egyházmegyei gyűlések jelzik, hogy nem átlagos ügymeneteket vittek a zsinatok. Zoványitól úgy tudjuk, hogy 1661 áprilisától állt be Vetési dolgozni, de ez inkább csak az egyháztörténészeknek a Nógrádi Mátyás eltávozásához való „árukapcsolásos” technikáját mutatja, egyházmegyei jegyzőkönyvi adat ezt nem erősíti meg.³⁹ Ugyanilyen logikai alapon feltehető, hogy azért szerepelt a zsinaton a Collegium lektora, Debreceni Szűcs János neve, mert az átmeneti időben ő is besegíthetett a harmadik lelkészi poszton (máskor ugyanis nem volt szokás a nem lelkészi kollégák nevét rögzíteni).

Lehetséges lenne március, április és május is. Előbbire adat Komáromi Csipkés papmarasztási eljárása, ahol a terminus előtt néhány nappal a jegyző rögzítette, hogy „Approximante termino D[omini] Georgi Comaromi, alterius concionatoris ad aequalitterum erit retinendus”.⁴⁰ Az írásbeli rögzítés hibájának vagy a lebecsülésnek tudható be, hogy nem C. D. áll a főlelkész neve mellett, vagy egyéb hosszabb cognomenek (S. S. T. D.) a doktorátusa miatt? Mindenesetre az *alterius* szó jelentheti a másikat és másokat, egyebeket is: mindkét márciusban szerződöttnek, azaz Komáromi Csipkésnek és Vetésinek is egyenlő mértékkel mérjenek, vagy úgy mérjenek a főlelkésznek, mint általában másoknak is szoktak.

Feltehető az áprilisi szerződés is, mivel két év múlva, 1663. április 16-án kérvényezi a marasztás feltételeinek újratárgyalását Vetési.⁴¹ S lehetséges a május, mivel 1662-ben május 15-én írták meg a szerződését a városnál.⁴² Jobb híján elképzelhető, hogy Debreceni Szűcs Jánosnak csak egy-két alkalommal kellett besegítenie, s Vetési 1661 áprilisától beállhatott dolgozni. De így vagy úgy, egyrésztől alkalmazása bizonyos fennakadást okozott, az időponttól függően még időbeli csúszást is; másrésztől Komáromi Csipkés méltatlankodott a fenti mérték miatt.

Az 1661-es év egyházmegyei döntései éppen Vetésiről nem szólnak, de a napirendi pontok jelentős hányada foglalkozott az üres lelkipásztori helyekre való ordináció-

³⁹ ZOVÁNYI, A *Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m.*, 189. Lehetséges ugyanis, hogy nem azonnal töltötték be a tiszteket. Ez történt éppen Komáromi Csipkés esetében, akit 1657. márc. 11-én választottak meg debreceni lelkésznek, de az iskolai lázongás és az új törvények elkészítése miatt, azok június 5-i bejelentése után kezdhetett csak el a lelkészi munkáját, június 17-től. Lásd BAKÓCZI János, *A debreceni ev. református egyház lelkipásztorai 1535–1894, 1894*, [kézirat] = *TtREL* II. 28. d), 2. k., 433. De ettől függetlenül a szerződése meghosszabbítása később is mindig a márciusi időpont alapján történt.

⁴⁰ Városi jkv., 1663. márc. 5.

⁴¹ Városi jkv., 1663. ápr. 16.

⁴² Városi jkv., 1662. máj. 15.

val és a *salarium* meghatározásával.⁴³ A városi jegyzőkönyv említi először (1662. május 11-én rögzítették), hogy marasztani kell Alexander Vetésit, „meg kell alkudni véle”; s május 15-én, 100 forint fizetéssel és 10 szekér fa járandósággal leszerződtek.⁴⁴ Meg kell jegyezni, hogy meglehetősen későn (a január 1-jei évkezdet, vagyis a városi tisztviselők alkalmazásának Debrecenben 1556 óta egyrészt elfogadott ideje, másrészt a céhek, kereskedők árszabályozásának ideje, a Szent György-nap; harmadrészt pedig a vélhető áprilisi terminus is egy hónapja elmúlt már), de nem maradt ránk egyéb adat, sem feljegyzés, sem közokirat, sem magánlevél. Csak sejthető, hogy nem mehetett minden rendben a lelkész alkalmazása körül, s a februári (a Komáromi Csipkés prédikációja kapcsán támadt) félreértés az egyházi szolgák alkalmazásáról mintha csupán ürügy lett volna Vetési alkalmazására, hiszen a tanács a Színbeli prédikációk rendjét kérte számon a főlelkésztől.

A Szín lelkészének ügyét vizsgálták az 1662. június 28–29-i debreceni részszínton: „R[everendus] D[ominus] A[lexander] Vetési Concionator, diebus festis & dominicis in Tugurio Debrecinens[e]⁴⁵ per modum querelae, a R[everendo] D[omino] Senior[e] p[ro]positus est”. Felrótták neki, hogy „contra Canones Eccl[esi]ae” dolgozott, s az esperes tudtán kívül és engedélye nélkül szegődött a státusra. Már a város véleményét is kikérték, s „Senatus [...] se excusavit”, de még tárgyalják ez ügyet.⁴⁶ Azaz a Színben Vetési Sándor a zsinat kánonai ellenében munkálkodott, a városi tanács pedig szabadkozott. Ezek szerint Vetési nem valami – egyházi mértékkel – szabályelleneset tett, hanem az egyházi kánonok ellenében dolgozott: az alkalmazás és a helyváltoztatás ugyanis a senior/esperes jóváhagyásához kötődik (*permissu concensus Senioris*): a lelkészek jogait és kötelességeit pedig a *Canones Ecclesiastici* 13–33. pontjai szabályozzák 1649 óta.⁴⁷ Ez nem dogmatikai, netán gyakorlati teológiai vétség, hanem egy, az alkalmazást érintő jogvita az egyházmegye és a város közt, minthogy ez utóbbi alkalmazta Vetésit, az egyházmegyei hatóság előzetes engedélye nélkül. Ezt erősíti meg a város két nappal későbbi (1662. június 30.) „Pro memoria” tett bejegyzése:⁴⁸ „Alexander Vetési Praedicator dolga ventiláltatik a partialisban Debreczenben. Hárommal criminallyak a’ jámbort.

1. A Canonok ellen impingal a’ képpen, hogy Esperest hire nélkül az Tanács kérésének engedett -s Praedikallasra szegődött.
2. Ecclesiajat mondgyák idejének előtte hagyta el, fel vevé egész fizetését.
3. Commendatoria [ajánlólevél] nélkül ment bé az Érmellyéki Societasba [egy-

⁴³ Például DEm. jkv., 1661. ápr. 6–7.; 1662. márc. 28–29.

⁴⁴ Városi jkv., 1662. máj. 5. és máj. 15.

⁴⁵ A Tugurium szó jelentése: kunyhó, viskó, szín, fészker.

⁴⁶ DEm. jkv., 1662. jún. 28.

⁴⁷ Kiss Á., *i. m.*, 7–15. cikkely.

⁴⁸ Városi jkv., 1662. jún. 30.

házmegye], annélkül jött ki is, -s hogy a' mi magának tetszett[,] csak azt követte Mi[c]skei Praedikátorságában.

[4.] Fotot is vetnek reá Negyedszer [értsd: és végül, sorrendben], hogy reverzálissa ellen-is impingált volna erőssen.

Ez a bűnlajstrom nem található meg a debreceni egyházmegye jegyzőkönyvében, hanem, érdekes módon, a városi jegyző örökítette meg. Azaz Vetési több ízben és több rendben követett el munkajogi (debreceni és az érmelléki esperes engedélye nélkül alkalmazták és vándorolt egyik helyről a másikra), morális (nem töltötte ki az idejét és a szegődött pénzzel megszökött), valamint teológiai vétségeket (a prédikátorságában, ami neki tetszett, azt követte: ez valamilyen dogmatikai, liturgiai, etikai szabadosságot sejtet). Az megállapítható, hogy a vádak számossága és azok első két pontja egy irányba húz. Az esperesi engedély és támogató levél híján vándorló papokról több rendelkezés is szólt a korban, és az esetek éppen az ilyen háborús időszakokban gyakoriak voltak. Ezt az egyházmegyei zsinatok feladata volt megvizsgálni, és számon kérni a jogosultságot. Ahogy az egyházi kánonok 8. cikkelye szabályozta: „Nemcsak a vándorokat és tébolygókat pedig, hanem az egyik megyéből a másikba átköltöző jövevényeket sem szabad addig semmiképpen hivatalra alkalmazni, míg tudományuk igaz voltáról és életük jámborságáról saját esperesüktől, a megye szokott pecsétével erősített bizonyítványt [értsd: commendatoria] nem mutatnak. Ugyanez a törvény érvényes az iskolatanítókról is”.⁴⁹ Debrecenben 1657 után a helyi lelkészek a várostól kérvényezték, hogy legyenek résen, és ne engedjék be maguk közé a vándorló, szökött etc. papokat, egymást járandóságaikban ne károsítsák meg (a lelkész mint nemes elvárta a várostól a terményquartát, az pedig cserébe tőle a munkát).⁵⁰ Az illető tractus/egyházmegye vezetője tehát a papmarasztás terén élhetett leginkább egyházfegyelmi jogával.

Ezek szerint ideiglenesen megintették, és írásbeli kötelezvény adására szólították fel, hogy amennyiben még egyszer hasonló ügyben elmarasztalják (mai szóval élve figyelmeztetik), levehetik róla a palástot. Ehhez pedig nyilvános bocsánatkérés tartozott, ami ellen Vetési erősen kikelt, és ez szálka lett a vezetőség szemében (*fótot vetnek rá*, azaz nem makulátlan előttük). A partialis synodus elnöke a debreceni esperes, (bihar) nagybajomi (Nagy Sárrét) lelkész, Nógrádi Mátyás volt, jegyzője pedig természetesen Komáromi Csipkés György. A Komáromi Csipkés-féle kipellengérező prédikációt követő debreceni gyűlésen sem a főlelkész beszéde, sem a Vetési ügye nem került szóba, legalábbis a jegyzőkönyv szerint.⁵¹ Tárgyalták ellenben Lévai Márton, (balmaz)újvárosi lelkész kérelmét a templomépítési segélye ügyében, s felterjesztették a városhoz,

⁴⁹ Kiss Á., *i. m.*, 4. cikkely. Ennek a kánonnak a patrónus vagy a gyülekezet felőli megszégésére hoz több példát a küüllői egyházmegye 17–18. századi történetéből: Kiss Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban: A küüllői református egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*, Bp., Akadémiai, 2011, 155–164; különösen 160–161.

⁵⁰ Városi jkv., 1661. nov. 15.; 1663. nov. 2.

⁵¹ DE.m. jkv., 1662. márc. 28–30.

sikerrel, mert a május elsejei szenátusi határozat értelmében az megkapta az igényelt fát (mégpedig 20 szál tölgyfát és 1 szekér nyárfát).⁵² Beszámolt az esperes a nagybajomi alsó iskola praepceptorainak fizetéséről és a stóllák rendjéről, melyet aztán (Berettyó)újfalú is bevett.⁵³ Az 1662. június 28–29-i gyűlésen kétségessé tették Vetési alkalmazását (hiszen ebben a kérdésben már a város nyilatkozatával is rendelkeztek), aki kimentette magát jóhiszeműleg. Vagyis ugyan 1661 óta, Tornai Pap István eltávozása után a harmadik prédikatori státusra meghívott Vetési a Színben prédikált, de egy év múlva már gond lehetett az alkalmazásával, és májusban ugyan a város elfogadta, de az egyházmegye komoly hiányosságokat talált, s nem hagyta, hogy túljárjanak az eszén.

Ügy tűnt, ez a jogi vita májusban a város győzelmével végződik, de aztán az egyházmegye előnyével folytatódott, s a következő időszakban a felfüggesztett lelkész hozzáállásán múltott. Az 1662-es év második felében látszólag elült a város és az egyházmegye közti jogvita, a jegyzőkönyvek ezt követően legalábbis hallgatnak erről. Az is lehetséges, hogy valami közbejött, ugyanis Bakóczi János adattára tud egy Debreceni Péter nevű egykori debreceni diákról, akit (időpont és időtartam közelebbről nincs megnevezve) Munkácsról szegődttetett a város 1662-ben.⁵⁴ Ebből az időszakból viszont tudjuk, hogy építkeznek a cívisvárosban: az 1661 áprilisában, majd májusában villámkárt szenvedett tornyot és a Templomot zsindelezik (ezután nevezték *Cserepes templom*nak), a Scholát is renoválják.⁵⁵ Báthori, a másodpap pedig eközben arról beszélt, hogy a külső épület látványossága helyett inkább a belső építésre kell helyezni a hangsúlyt: „nem a' kő fal teszi az embert szent[t]é[,] hanem az ember szenteli meg a' helyét[,] és az Istennek[-]is az el készült és töredelmes szivben vagyon gyönyörüsége”.⁵⁶ Ez év őszén – két év után újra – meg tudják tartani az egyházkerületi közgyűlést. A *Disputatio de Sanctorum perseverantia* nevű vitán Komáromi Csipkés elnökölt, az azt követő napon pedig egyházmegyei zsinatot is rendeztek, Nógrádi vezetésével.⁵⁷

A papmarasztás

A papmarasztás a kora újkor egyik, azóta letűnt szokása volt. A 16–18. században ugyanis nemcsak a városi és világi tisztségeket választották újra, hanem az egyházat is: sokáig élt a papmarasztás elve, azaz évente megadni az esélyt a gyülekezet vezetői, fenntartói, egy város vagy faluközösség tanácsa, egy nemesi patrónus (földesúr, feje-

⁵² Városi jkv., 1663. máj. 1.

⁵³ DEm. jkv., 1662. máj. 2.

⁵⁴ BAKÓCZI, *A debreceni ev. református, i. m.*, 443.

⁵⁵ Városi jkv., 1662. szept. 30.

⁵⁶ BÁT HORI G. Mihály, *Hangos trombita az az Ollyan Predikációk, melyekben Erdély és Magyar Ország romlásának és pusztulásának okait... ki jelentet... a' Debreceni Ecclesia Tanitoja*, Debrecen, Karancsi, 1664 (RMNy 3141), 157–158.

⁵⁷ TtEk. jkv., 1662. nov. 22.; DEm. jkv., 1662. nov. 23.

delem) számára, hogy ha nem volt kellőképp megelégedve a lelkészével, újat válasszon, vagy új feltételekkel tartsa meg a következő évi papmarasztási időszakig. Egyik oldalról a beláthatóan átmeneti időre választott tisztség, melyért az illető anyagi és szellemi felelősséggel tartozik, tekintélyt és felelősséget ruház annak birtokosára. A másik oldalról viszont a megfelelési kényszer a közösség elvárásainak és normáinak évről-évre több ízben belső és külső feszültséget okozott. A jó „tiszt-viselő” elvárásainak magas a mércéje. Nem elég a tudás, a lelki ajándék, s a fényes vallástétel, és kevés ehhez a bűnnel való nyilvános, látható tusakodás, a buzgó könyörgő imádkozás, s nem tesz keresztyénné az egyháztagság, de még a vállalt mártírság sem, ha nincs a szolgálatnak lelke, valamint accomodatio/alkalmazkodás a helyi normákhoz.

Sajnos sem a korábbi évekből (1657–1663), sem az itt vizsgált 1662. évből nem maradt ránk tételes kimutatás egyetlen lelkész, tanár vagy kántor esetében sem. Az 1653–55-ös évből hiányzik a városi jegyzőkönyv, a 14. számú kötetben (1656–57) nincs adat erre, a 15. kötetnek (1658–1664) azonban mintegy a harmada hiányzik, ugyanis éppen ez az egyik kötet, amelyiket az 1705-ben a városra törő kurucok, majd németek szét-szabdaltak.⁵⁸ Az 1658. február 16. és 1661. szeptember 24. közti jegyzőkönyvből csupán néhány rongyolt féllap maradt; az 1662-es évnél éppen az eleje nincs meg, a főbíró, a szenátorok és a „szakterületi felelősök” jegyzékei hiányoznak. Az 1663-as teljes évből maradtak ránk a vitatott pap és kántor marasztási adatok (a tanároké megint nem), s csak a 17. kötet (1667–70) elejére van bekötve egy lap az ebben az évben szolgáló lelkészek és tanárok terminusairól (a kántoré viszont hiányzik). Innen tudjuk Komáromi Csipkés (márc. 18.), Báthori Mihály (jún. 28.), Krizbai György (jún. 26.), és – valamivel később – Szántai Mihály (márc. 20.) lelkészek, illetve Martonfalvi (okt. 8.), valamint – szintén tárgyalt időszakunkon túl – Diószegi K. István (júl. 10.), Laskói Lőrinc (jún. 23.) és Szilágyi Tönkö Márton (szept. 21.) tanárok fordulót.

A fennmaradt adatok tükrében azt nem tudjuk, hogy ténylegesen mennyi pénzt, terményt és egyéb juttatást kaptak ezek a városi fenntartású egyháziak, csak a vitatott tételek némelyike alapján tehetünk fel kérdéseket. A stallum esetében tudjuk azt, hogy több részből állt: illetményföld (föld és kaszáló), pénzbeli összeg (önkormányzat vagy a patrónus részéről havi költség, illetve egyházi adó), terményjárulék (gabona, bor, vászon, állat, tűzifa etc.) és egyéb juttatás (szállítási, robotoltatási jogok, illetve sákramentumos stóla).⁵⁹ Erdélyben, Apafi fejedelem radnóti birtokán a pereginációból hazatért ifjú lelkész, Pataki István 1675-ben 100 forintot, a szekeres-ökrös emberek tizedét (1–1 szekér fát) etc. kapta alkalmazásakor, nem számolva az eseti juttatásokat, melyek taksáját is közölte a naplójában (a szentségek kiszolgáltatásáért társadalmi rétegenként más-más stólaival/fizetéssel tartoztak).⁶⁰ A papoknak viszont a község vagy patrónus volt a

⁵⁸ BALOGH István, *Debrecen népének futása 1705 őszén*, Debreceni Képes Kalendárium, 1935, 99–101.

⁵⁹ KISS R., *i. m.*, 165.

⁶⁰ *Pataki István ref. pap naplója 1672–1705-ig* [válogatás], közli TÖRÖK István, *Történelmi Tár*, 1887, 151–152.

fenntartója, s az általa adományozott pénzből, terményjáradékokból és stólából élt. Az olyan háborús időszakokban, mint az 1657–64 közti partiumi időszak, ezen kiutalt járandóságok száma óriási mértékben lecsökkent. Ebből az időből majd az összes egyházmegyei gyűlés témái közt mindig az első helyen szerepel az üresedésben (vacuo) lévő gyülekezetek helyzete,⁶¹ és a kérhető/adható általános egyházi salariumok ügye.⁶² Az előbbit kezelték gyors ordinációval: a török elől menekülő papot csak megintették, s az esperes felszólította, hogy mihamarább álljon munkába. Némethi István szoboszlói pap a nyilatkozata szerint olyan félelemben élt, hogy rettegett visszamenni státusába, s Nógrádi Mátyás esperes külön lelki beszélgetéseket folytatott vele, s diszponálta a talpra állásra.⁶³ A salariumok miatt pedig gyakran tanácskoztak, hogy mi kérhető s adható, és adatokat jegyeztek fel a helyrerázódott gyülekezetek fenntartói adományairól. Míg Debrecenben – ahogy az erdélyi fejedelmi patrónusi példa is mutatja – a 100 forint volt a juss (s ezt is kevesellték a debreceni papok intézményesen),⁶⁴ kisebb városokban kevesebb jövedelemmel kellett beérni: (Berettyó)újfalu 75, Derecske 50 forintot tudott kigazdálkodni, a falvakról nem is beszélve.⁶⁵

A papmarasztási alkufolyamatot végigkísérhetjük Komáromi Csipkés György 1663 télutóján, kora tavaszán tett lépéseiből, ugyanis *Igaz Hit* című kötetében jelölte a resolválásainak időbeli megoszlását, s mivel a kötet tematikus beszédek tartalmaz időrendben tagolva, ez jelzi a lelkész tematikus prédikációinak a gyakoriságát is. 1663. február 4-én *A Keresztésgről* szóló témakör 3. beszédét mondta el (193. prédikáció), másnap elkészítette a Böszörményi Mihály felesége fölött egy éve elmondott halotti beszédének az ajánlását, s szignálta, de – mint az a nyomtatásból is meglátszik – csak ez év augusztus 15-én ért a végére.⁶⁶ Rá egy napra, február 6-án írta meg a testamentumát, s csak tíz nappal ezután, február 16-án következett a 4. rész (194. beszéd). Három nappal később a városi jegyzőkönyv szerint „miser et agonus factus, supplicat pro subsidio” a városhoz, s meg is kapta a terményjáradékot. Erre az adatra vonatkozik a városi jegyzőkönyvekhez, feltehetően a 18. század végén, 19. század elején készített regesta megjegyzése, mely jelen tanulmány címében is olvasható: „Komáromy György [sic!], megtébolyodott Notarius, könyöradományban részesült”.⁶⁷ Egy héttel később, tíz nappal a megelőző beszédéhez képest, február 26-án az 5. beszédet (195. prédikáció), s csak újabb egy hét elteltével március 2-án mondta el a záró 6. részt (196. beszéd). Március 5-én pedig a városi jegyző írásba foglalta a főlelkész papmarasztásának bérezési szabályát. Amikor legutóbbi egyházi beszédét követően bő egy héttel, március 10-én a város közölte alkal-

⁶¹ Például DEm. jkv., 1661. nov. 2–3.; 1662. márc. 28–30.

⁶² Például DEm. jkv., 1661. ápr. 6–7.; 1661. nov. 2–3.

⁶³ DEm. jkv., 1663. ápr. 4.

⁶⁴ DEm. jkv., 1661. ápr. 6.

⁶⁵ DEm. jkv., 1664. márc. 26.

⁶⁶ RMNy 3026.

⁶⁷ *Debreczen sz. kir. város közlevéltárában lévő legújabb iratainak betűrendes tárgymutatója 1440-től 1750-ig*, HBmL, IV. A. 1021/e, 3. k., 435.

mazásának feltételeit, a főlelkész igen felháborodott. Az értelmezési irányokat kitágítja a debreceni lelképásztornak a papmarasztáskor tett önreflexív megjegyzése, ezért idézem: „1663 Sabbatho 10 Martii – Comáromi György Ura[m] meg marad, fizetését keveselli, difficultallya, kiváltképpen a' fa dolgát. A mint maga ő k[e]g[ye][m]e mondgia, nem ugy Praedikáll, mint az töb Papok etc etc. O coecam et fatuam ambitionum!”⁶⁸

Debrecen város magisztrátusának jegyzője, Kállói Fényes István láthatólag nem volt elragadtatva a lelkész kijelentésétől, és gőgnek, felesleges önreprezentációnak tartotta. Az erre a filológiai apróságra felfigyelő kutatók pedig vagy a lelkész nagy tudásának jeleként (értsd: különlegesen prédikált), vagy az ebből fakadó lehetséges pökhendiségnek tulajdonították a megjegyzést (értsd: öntudatosan vitázott), de magát a kontextust egyikük sem vizsgálta.⁶⁹ Az biztos, hogy Komáromi Csipkéstől ilyen erőteljes, öntudatos szöveget nem ismerünk, és ez kiemeli a megszólalást az egész életműből. A „nem ugy Praedikáll, mint az töb Papok” vonatkozhat arra, hogy jóllehet lelki gyötrelmek közt élt ez idő tájt, munkáját csak sok kihagyással, kéthetente egyszer-egyszer végezte, de még így is jobban beszélt, mint „az töb Papok”, értsd nem mint sokan együtt véve (mint több pap együtt), hanem mint azok a többiek (mint a többi, akármilyen, de prédikációt tartó lelkészek). Ezért érdemes megvizsgálni a papmarasztás debreceni rendjét, ezen belül is a fa stallumát, majd a prédikációs kiszólás kapcsán a főlelkésznek a szolgatársakhoz való viszonyát, s végül az 1663-as év mikrovilágát Komáromi Csipkés nézőpontjából.

Hangsúlyoznunk kell ugyanis, hogy a városi tanácsnak nem egyedül a főjegyző úrral volt bajos megegyeznie, bár az 1663-as alkalmazási feltételek több egyházinak sem lehettek éppen ínyükre. Egy összehasonlításra méltó adat: 1657-ben a debreceni tanács a collegiumi praceptorok/diáktanítók összefizetését 100 forintban rögzítette, s ezt osztotta négy részre, súlyozva.⁷⁰ 1662. május 15-én Vetési Sándor lelképásztort „100 forint és 10 szekér fa csak” kifejezéssel szerződtették le, s a jegyzőkönyvben a módosító jelzi a járandóság csekély mértékét,⁷¹ amint várhatóan azt a lelkész már a következő évi marasztásnál jelezte, hogy a „tavalyi alkovas szerént nem szolgálhat”, mert „nem eri csak aszतालat[-]is”, azaz nem tud abból megélni.⁷² Komáromi Csipkés György esetében csak az áll a már idézett 1663-as jegyzőkönyvben, hogy „meg marad, fizetését keveselli, difficultallya, kiváltképpen a' fa dolgát”. Sejthető, hogy az erre a státusra kezdőként szerződtetett Vetési Sándornak járó „100 forint és 10 szekér fa csak” típusú ajánlatra a főlelképásztor neheztelt. 1663 tavaszán ugyanis a jegyzőnek

⁶⁸ Városi jkv., 1663. márc. 10.

⁶⁹ SZÉLL, *i. m.*, 120. Ezt a jegyzőkönyvekből kivonatolt összeállítást idézi mindenki. Lásd MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György, az igehirdető*, Theologiai Szemle, 1978, 370, 374; BAKÓCZI, *A debreceni református, i. m.*, 433–434; MAKKAI, *Debrecen mezőváros, i. m.*, 559; CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, *i. m.*, 50.

⁷⁰ Városi jkv., 1657. okt. 5.

⁷¹ Városi jkv., 1662. máj. 15.

⁷² Városi jkv., 1663. ápr. 16.

tollba mondták, hogy egyenlő mértékkel kell mérni mindkét papnak: „Approximante termino D[omini] Georgi Comaromi, alterius concionatoris ad aequalitterum erit retinendus”⁷³ Azaz ami a kezdőnek sem volt elég, hogy lett volna az a régóta szolgáló lelkészi jegyzőnek. És bizony ezzel szemben éles kontúrt mutat a tanárkollégák alkalmazásáról szóló tömör jegyzet ugyanebből az évből. „Clarissimor[um] D[omi]noru[m] Rector[um] terminus ad est. Conclusum: Vocatio adhibenda est”⁷⁴ Azaz a szakirodalomban elterjedt közvélekedés szerint 1664-től, valójában már 1663-tól Martonfalvi és Debreceni Szűcs János esetében nem támasztott a város különösebb nehézséget, hiszen meg akarta tartani tanárait. Ezzel összhangban Martonfalvit 1664-től a Collegium coetusa is örökös professzorának választotta.

A másodlelkész, Báthori G. Mihály (1659-től haláláig, 1669-ig dolgozott Debrecenben) neve mellett ugyanazon évben ez áll: „Báthori Ura[m] meg marad. 100 veka buzára, az algabona[-]is [értsd: rozs, árpa] tíz vékával száll, 25 szeker fa. Az fat keveselli. Conclusum: akar az 25 szeker fa mellé álljo[n], -s akar az Penz mellé”⁷⁵ Pénzt nem rögzített ez a leírás sem, feltehetően min. 100 forintról lehetett szó (amit, mint átlagos, itt bevett összeget, nem volt szükséges külön jegyzőkönyvezni). 1663 januárjában tárgyaltak a városatyák a kántor ügyében, s vitát kavart, hogy marad-e a régi, vagy jöjjön egy új, de akkor is a régi feltételekkel.⁷⁶ S amikor végre megegyeztek Párnás Miklóssal, ezt feljegyezte a városi és az egyházmegyei jegyzőkönyv is, hiszen egyházi személy, de városi alkalmazott lett, s ezért mindkét helyen le kellett vizitálnia. A város jegyzőkönyvbe vette a tényt és a fizetési módot,⁷⁷ az egyházmegyei jegyzőkönyv pedig a következő év januárjában tartott debreceni zsinaton rögzítette ezt a szerződést, annak kora újkori szertartásrendjében, kézfogással és hitlevél kiállításával pecsételve meg a külső elhívást.⁷⁸ Majd évek múltával ezt olvassuk egy újabb marasztási ceremóniáról a városi jegyzőkönyvben: „Kantor Uramot marasztotta az Tisz[teletes] Tanacz, de nem igerte szolgálattját, ha elegendő fat nem adnak neki. Deliber[at]um. Elegedgyék fizetesevel.”⁷⁹ A tanácsi határozat lesújtó: ha az egyik tiszteletes úr 1662-ben, a másik egy év múlva, vagy a kántor úr 1668-ban keveselli a fára tett ajánlatot, akkor csak szolgáljon tovább csendben. Báthorinak felkínálták, válasszon (vagy a pénz vagy a fa), de mindkettőt nem kapja; Komáromi már csak dühöngött, s a kántor úr se tehetett egyebet, mint elcsendesedett. A viták végére pontot tett a tanács e rigozusz határozataival.

⁷³ Városi jkv., 1663. márc. 5.

⁷⁴ Városi jkv., 1663. okt. 6.

⁷⁵ Városi jkv., 1662. jún. 17.

⁷⁶ Városi jkv., 1663. jan. 27. „An retinendus cantor novus ad Conventionem vetere? Difficultantes viri ad 20. Interim voto omnium, meg kell adni előbbi fizetésit concludit[ur]”, lásd Városi jkv., 1663. febr. 1.

⁷⁷ Uo. Jellemző módon a fizetést két részletben, Szent Iván napjáig és Kiskarácsonyig kellett rendezni.

⁷⁸ „Humanissimi D. Nicolaus Parnas Cantor Debrecinens[is] dexter[am] sua[m] in signum unionis & obedientiae a R. D. Senior[o] postulatam, exhibuit a coetus supplice libello”, lásd DEM. jkv., 1664. jan. 9–10.

⁷⁹ Városi jkv., 1668. jan. 7.

Érdemes egybevetni a városi alkalmazás egyik hiányolt feltételét, a faportiót a hasonló ügyekkel. Tanácsi határozatok szólnak a korban a város kétirányú építkezési támogatásairól: a török által lerombolt, felégetett mezővárosok templomainak renoválására adakoznak ([Balmaz]újváros részére adományoz Debrecen városa 20 szál tölgyfát és 1 szekér nyárfát), és ugyanakkor a török is kötelezi őket szállításra (a török ostromot követően a váradi palánk építésére 1661-ben 1000 szál fát igényel a basa, s magyarok építik neki a védművet).⁸⁰ Ha egy város kap egyedi alkalommal 1 szekér tűzifát, akkor a város lelkésze, aki ezzel ugyan nem kereskedhet, elvben meg lehetne elégedve az egész évre járó 10 szekér fával, azaz havi 1 szekérnyi fával (egy lovas kocsi-ra kb. 50 mázsányi fér), melyet a házához vitettek a fancsikai erdőből.

A debreceni szolgatársak

Ha Komáromi Csipkés idézett mondatának denotátumát vizsgáljuk meg, akkor a „nem úgy Praedikáll” sokat sejtető szerkezet. Utalhat egyrészt Komáromi Csipkés György lelkipásztori egyéni stílusára: az egyház- és mentalitástörténeti fogalmak szerint kálvinista ortodox vagy mérsékelt puritán megszólalására; vagy a lelkészi mentalitására.⁸¹ Másrészt az irodalmi termékenységére: gyakori megjelenésű kiadványaira, emellett pedig a hozzá folyamatosan érkező magánkiadványok igényeire.⁸² Netán a módszerére utal: exegézisei hitágazatos beszédek tömörített, rövid kivonatai, elfogultságmentes magyarázatok, latin és magyar nyelvű kompendiumok a magánkegyesség alkalmaira cselédes gazdáknak éppúgy, mint tudós jegyzetek lelkipásztoroknak, árvagyülekezeteknek. Vagy a saját tudósi elhivatottságra utal: a felhalmozott tudására, az összegyűjtött magyar s külföldi anyagokra? Mivel azonban Komáromi kiadványai tömörségük és absztrakt voltuk miatt exemplum-, homiletika- és liturgiátörténeti szempontból nehezen értelmezhetőek, ezek a kérdések 350 év távolában megfejt-hetetlennek tűnnek. Nem tudjuk, hogy Komáromi Csipkés a szószéken vagy az Úrasztalánál valójában hogyan prédikált, hogyan ágendázott, vagy miként vezette a gyüleke-

⁸⁰ A váradi palánkhoz (Városi jkv., 1661. dec. 10.), Újváros templomához (uo., 1662. máj. 1.), Derecske templomához (uo., 1663. febr. 10.).

⁸¹ A lelkészi (lelkigondozó, inkvizitor, sztár vagy remete típusú) mentalitásokra esetleg alkalmazható kortárs mentálhigiénés és pásztorálpszichológiai fogalmakról lásd CSORBA, „*A sovány lelket meg-szépíteni*”, *i. m.*, 75–80.

⁸² Az 1662-es magyar nyelvű halotti beszédének előszavában írja (KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Békeséges türés ösztöne*, [halotti beszéd Bör Kata, Böszörményi Mihályné fölött], Debrecen, Karancsi, 1662 [RMNy 3026], A2v), hogy ezt nem akarta magyarul megjelentetni, mert más a publikációs módszere: ugyanis „mind ezt, mind a többi százig szokásom szerint csak igen rövideden... a 2. Centuriában... akarám ki bocsátani”. Vagyis a *Concionum Sacrarorum Secundum*ban, a halotti beszédek tartalmazó gyűjteményes kötetében (Szeben, Szenci Kertész Ábrahám, 1665; RMNy 3252) tervezte kiadni latinul, a név megadása nélkül, hogy mindenki általánosan használhassa a szöveget, de a „Deák Uram” erősen motiválta, s így mégis megjelent magyarul az illető költségen.

zetet, hogyan ítélte, s főként, hogy erre ő hogyan tekintett, s milyen megítélés alá esett ez a stílus a korban. Ezért a rendelkezésünkre álló adatok alapján előbb körülgárunk néhány lehetséges nézőpontot a dolgozat elején idézett három mondat elfogultságainak megközelítéséhez.

Komáromi Csipkés 1662-es kátémagyarázata még értelmezhető volt az önállóskodó öregdiákok és a vándorló prédikátorok ellen, de az 1663-as papmarasztásáról fennmaradt felháborodása akár a szolgatársai ellen is szólhatott, már nem csupán a külső elhívás rendje nélkül szolgálók ellen. Amikor 1660 májusában a Szejdi-sarcra a városi vezetés felajánlotta pénzét, köztük voltak a „tiszteletes debreceni prédikátorok” is, az elsőpap Komáromi Csipkés, a másodpap Báthori Mihály, a helyenküli püspök-esperes Tornai Pap István, és a harmadpap Nógrádi Mátyás.⁸³ Az állandó katonai veszélyt és hadisarcot, tetézve a beszállásolásokkal (Rákóczi hajdúi, váradi csauszok, székelyhídi németek, illetve a tatárok), sok költséget emésztett fel, amit elsőként a „virilisek” fizettek, aztán ezt, amint lehetett, adó formájában kivetették a lakosságra, de ez sem ment mindig. 1662–63-ban, amikor a főlelkész fenti bérigénye megnőtt, a teherviselő debreceni papok közt dolgozott itt Komáromi Csipkés és Báthori Mihály, a harmadik állásban Vetési, illetve Debreceni Péter függőben, majd a vita lecsengése után Krizsbai Farkas György. Számba jöhet még a Collegium két tanára, Martonfalvi Tóth György és Debreceni Szűcs János, akik nemcsak pedagógiai és tudományos tevékenységet folytattak, hanem esetenként szintén prédikáltak meghívás alapján.

Ahogy ez lenni szokott, a „Praedikallo szék”-beli sorrend vitákat gerjesztett visszatérő módon, s tud erről a szakirodalom is. Ez a rend hasonlóan működött ez idő tájt Kolozsváron is, az elvi rangsor és az éppen aktuális beosztás, sőt a lelkészek közti szolgálati rend is hasonló bonyodalmakat és ellenségeskedéseket tudott kiváltani rossz konstelláció esetén. Sipos Gábor tanulmánya Szőnyi Nagy István kálváriáját elemezve mutatta be a 17. század végi Kolozsvár kálvinista egyházi életét, ahol egy generációváltás szemléletbeli merevedést hozott, s az új lelkészek magukat pozícionálták a fontos helyekre, és kivetették maguk közül az idősebb és kegyes puritán társukat. Ott a gyülekezet kérelmet írt, hogy adják vissza a megrágalmazott papot nekik, és inkább tegyék állandóvá a helyét a Kül-Magyar utcai, hóstáti gyülekezetben, ne járjanak oda ki vegyesen a lelkészek. Ez persze csak olaj volt a tűzre, hiszen így állandósíthatták volna a megrágalmazott, szemükben szálla papot.⁸⁴

Debrecenből beadványt nem ismerünk, tehát nem ítélnénk a történetünk másik lehetséges nézőpontjáról, a közösség és a lelkészek viszonyáról. Az azonban lehetséges, hogy a Komáromi Csipkés-féle papmarasztási elszólás is csak a jéghegy csúcsa, és sokkal jelentősebb háttérrel sejtet. Az ő személyiségét jelzi a végrendelete, mely egy tudatos, családját, vallását, városát szerető, tevékeny ember arculatát mutatja fel, aki nemcsak

⁸³ BARTHA, *i. m.*, 31–32.

⁸⁴ SIPOS Gábor, *Reformatata Transylvania: Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, EME, 2012, 109–126.

szellemi örökséget hagyott családjára, hanem a felesége szülője és az együtt való munkálkodásuk révén komoly, gyarapított vagyont: „mert Isten övele együtt aldott meg”.⁸⁵ A debreceni főbíróaságot is viselt Fekete István családjába házasodott be, annak lelkészgyerekek unokáját vette el. Melius egykori házában, az ún. parókiális házban lakott, a Hatvan utca és a Piac utca sarkán (a mai Püspöki palota helyén). Lányát Dobozi II. Istvánhoz adta, fia, a későbbi főbíró pedig Köleséri Sárát vette el. Házát, ingó és ingatlan vagyonát a családjára hagyta, könyveit a debreceni és sárospataki iskolára, és elkülönített fix összegeket a templom, az iskola és az ispotály, illetve a prédikátorok és mesterek részére. A tudósi öntudat egyértelmű, s ömellelte ekkor szintén jelentős személyek prédikáltak Debrecenben. Ebből a nézőpontból vonatkozhatna ez az idézett megjegyzés a szolgatársakra is, ezért röviden sorba szedjük őket.

A másodpap Báthori G. Mihály más karakter volt, mint Komáromi Csipkés. Egykori debreceni diák, az 1648-as diáklázadás idején volt tógátus (1648. október 6-án subscribált), Rhédei Ferenc alumnusa, ezért külföldi peregrinációját követően udvari lelkésze Szent Jóban, majd Huszton. A politizáló lelkész típusát láthatjuk benne, aki „hangos trombita”-ként, kérlelhetetlenül keményen beszélt. Ő tartott beszédet 1658-ban, a II. Rákóczi György visszatérésének örvendő, s őt fejedelmi székébe visszahelyező medgyesi országgyűlés előtt, ahol Debrecen város követei is jelen voltak. A prédikációt a Jer 15,1–4 textusa alapján mondta, s abban dörgedelmes beszéddel intette az ünneplő gyülekezetet: „mint ez éjjel bátran trombitálván és sipoltatván reszegeskedtetek”, és bűnkatalógust zúdított azok fejére, „Rettennyen meg hát a’ bűnben el merült nép és ember” felszólítással.⁸⁶ Mint a máramarosi egyházmegye esperesét hívták meg másodpapnak Debrecenbe; ide is házasodott, Varga Annát vette el, egy fia, s egy lánya született tőle.⁸⁷ Amikor pedig 1660 májusában Szejdi Ahmed budai beglerbég parancsára a debreceni városháza előtt kínozták a város vezetőit, Báthori arról szólt, hogy „az Isten rövid üdön Templomunk ajtaját be zárja, sirni fognak a’ mi uczaink, s’ utaink”.⁸⁸ *Hangos trombita* című kötetébe bevalogatta ezt a szövegét és a Barcsai Ákos elleni 1661-es beszédét is: nemcsak a már a török által nem támogatott II. Rákóczi Györgynek, de a török által behozott új fejedelemnek, Barcsainak sem jósolt hosszú véget. A városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1661–62-ben pereskedett az apósával, később, 1663 májusában Komáromi Csipkessel került vitába, majd 1665-ben az egyházmegye előtt Párnás Miklós kántorral perelt.⁸⁹ Debrecenben haláláig szolgált.⁹⁰

Vetési Sándor, debreceni (1639), majd pataki diák (1646), előbbi helyen Nógrádinak, utóbbi helyen Komáromi Csipkésnek az évfolyamtársa.⁹¹ Külföldi peregrinációja

⁸⁵ Komáromi Csipkés György végrendelete, i. m., 278–282.

⁸⁶ BÁTHORI, i. m., 39, 42.

⁸⁷ ZOVÁNYI, Magyar protestáns egyháztörténeti, i. m., 57; Városi jkv., 1661. okt. 29.; 1662. ápr. 29.

⁸⁸ Uo., 143.

⁸⁹ Városi jkv., 1661. okt. 29.; 1662. ápr. 29.; 1663. máj. 7.; DEm. jkv., 1665. márc. 25–26.

⁹⁰ Városi jkv., 1669. ápr. 13.

⁹¹ Debrecenben subscribált 1639. aug. 19-én (BAKÓCZI, A debreceni ev. református, i. m., 441), majd Pa-

előtt a neves gönci iskolában rektor, majd németalföldi tanulmányokat követően (Franeker, Utrecht) előbb Szinyérváralján (ahol Medgyesi Pál is misszionált) lelkészkedik 1651–1655 között, majd Micskéról kerül Debrecenbe.⁹² Debreceni Péter pedig debreceni diákként Báthori G. Mihálynak volt évfolyamtársa (1648), s Komáromi Csipkés-sel együtt ordinálták 1657. március 11-én, előbbit Debrecenbe, őt Bagamérba. Munkácsi lelkészségéből (1658–1662) hívták meg, s szolgálhatott rövid ideig itt,⁹³ s egy év múlva, amikor Vetésivel ismét gond támadt, akkor a másik munkácsi lelkészt, Krizbai Farkas Györgyöt hívták meg 1663. június 26-án a harmadik papi állásra.⁹⁴ Voltak még önjelölt prédikátorok, akiket le kellett állítani esperesi szóval. Az 1661. március 16-i debreceni partiális, amelyen Tornai Pap István utoljára vezette a gyűlést, több ilyen esetet tárgyalt, Bakonszegre, Gáborjánba, sőt Debrecenbe is érkeztek vándorló lelkészek meghívás nélkül.⁹⁵ Az utóbbi esetben a debreceni lelkészek protestáltak a zsinat előtt „contra R. D. Stephani Csanalosi quod Conciones habeat in Debrece[n] et sacramenta administrat”.⁹⁶ Csanalosi ügyét rendezték, a Herpályból Bakonszegre ment öntörvényű pap is nyilvánosan bocsánatot kért a következő zsinaton.⁹⁷

Amikor a Komáromi Csipkés papmarasztáskori elégedetlensége és Vetési-ügyének felülvizsgálata zajlik, lépnek előtérbe a Collegium tanárai, a korszak híres tanáregyéniségei, akik a három lelkész mellett még prédikálhattak: Martonfalvi Tóth György (1660-tól) és Debreceni Szűcs János (1659-től): az ő életpályájuk a szakirodalomban jól ismert. Könyveket író, tudós tanárok, akik épp ebben az időben még javában publikálnak, nem valószínű, hogy nekik szólt volna a főlelkész kifakadása. Két önálló disputációt is megjelentetett ekkor a nyomda, melyek vizsgatémáit Martonfalvi írta ki, s 1662 áprilisában és júniusában védtek meg a diákjai,⁹⁸ Debreceni Szűcs Jánosnak, a másik tanárnak pedig logikatankönyve látott ekkoriban napvilágot.⁹⁹

Martonfalvi maga húsvét hétfőn prédikált (1663. március 26.), s ez az egyetlen, ránk maradt magyar nyelvű beszéde, a *Keresztényi inneplés* címmel az igaz templomba járásról és a megszentelődésről: két kiadásban is ránk maradt.¹⁰⁰ Ennek első része rövi-

---

takon Alexander N. Vetési néven (HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 76).

⁹² 1648. szept. 18-án Franekerben Alexander N. Vetisínus néven, 1649-ben Utrechtben Vetesi F. Alexander néven. Lásd BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, 271. sz., 1286. sz.

⁹³ Debrecenben subscribált 1648. okt. 6-án (BAKÓCZI, *A debreceni ev. református, i. m.*, 443); TtEk. jkv., 1657. márc. 11.

⁹⁴ BAKÓCZI, *A debreceni ev. református, i. m.*, 444; Városi jkv., 1663. jún. 26.

⁹⁵ DEm. jkv., 1661. márc. 16.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ DEm. jkv., 1661. ápr. 6.

⁹⁸ Debreceni K. András (RMNy 3023) és Tolnai Szabó Mihály (RMNy 3027) diákok munkáiról van szó.

⁹⁹ RMNy 3075A.

¹⁰⁰ MARTONFALVI Tóth György, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNy 3077); Uő, *Keresztényi Inneplés*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700² (RMK I, 1001).

den dogmatikai tanítást nyújt, majd a rossz példákat katalogizálja (hogyan ne viselkedjünk vasárnap, a templomba menetkor, az ige hallgatása közben, s azután). A második egysége pedig az igaz ünneplés módjairól szól, s gyakorlati tanácsokat nyújt hasonló rendben. A ráhatás pozitív, serkentő példáit tartalmazó, a prédikáció befejező részét jelentő, ún. *Hasznok* intés nevű része teljesen a Medgyesi fordította *Praxis pietatis* „igaz ünnepszentelésről” szóló 17. fejezetére megy vissza, s azt tömörítve adja vissza, s ennek a kegyességi módszernek a követhető, sőt az egyházi vezetőréteg részéről is követendőnek minősített szerepét húzza alá. A szöveg a közösségi kegyesség megújításának egyik szép kísérlete maradt, minthogy az 1663-as ajánlás szerint a prédikátornál is fennállt valami gyengeség. A két várostatyának mint mecénásnak ajánlott szöveg előtt arra hivatkozik a tanár, hogy „a’ szolláson való erőtlenségem miatt, az elmúlt alkalmatossággal való predikációnnal nem sokaknak használhaték”.¹⁰¹ Két lehetséges értelmezés állhat itt elő. Vagy ekkor maga is betegeskedett, ahogy ez év elején Komáromi Csipkés, de betegen is elvállalta kollégája helyett a szolgálatot; így érthető a tanács pozitív hozzáállása az alkalmazásakor. Vagy egy igen abszurd helyzet: Martonfalvi a korának retorikai tankönyveit írta, de nem volt jó rétor, a pronuntiatio terén szükséges képességeinek hiánya miatt. Ezt erősíti az a megoldás, amit diákja és veje, Debreceni Ember Pál alkalmazott a szöveg második kiadásakor: a címnegyedet, benne az ominózus ajánló résszel, elhagyta.

Debreceni Szűcs János pünkösdi hétfőn (1663. május 14.) elmondott puritán traktátusa szintén megjelent az elmondást követően, *Idvessegnek Vta* címmel, melynek egy részét ő is egy korábbi magyar puritán alkotó, Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című műve alapján szerkesztette.¹⁰² *Aczél tükör* (Debrecen, 1666) című cura pastoralis prédikációját az egyházmegyei gyűlés támogatásával adta ki, de emellett igen hosszan sorolja fel egyéb mecénásait, s ezek közt is első helyen Nógrádi Mátyást mint püspököt és mint komáját említette először. Röviddel az elhangzásuk után mindkét ünnepi beszéd napvilágot látott a debreceni városi nyomdában, s ezek háttérszövegei (Medgyesi Pál és Pápai Páriz Imre művei) is a kor közkedvelt kiadványai voltak, nem véletlenül kerültek nyomdába. Különösen is, ha jó támogatói garnitúrával, vezető pozíciójú értelmiségi rokonokkal rendelkeztek az egyházi szónokok. Mivel ünnepi prédikációkról van szó, amelyeket az 1642-es városi rendelet is szabályozott, s meghagyta a régi szokást, hogy ekkor meghívott papok beszéltek, feltételezzük, hogy nem az ünnepi szónokoknak és nem Báthorinak szólhatott Komáromi Csipkés kiszólása. Sokkal inkább a reverzálisát még mindig nem rendező harmadik papnak, Vetésinek, akit eközben eltilthattak, s ekkor léphetett a színre az egyik (1662), majd később (1663) a másik munkácsi pap. Az akut helyzetről már bőven szólnak az 1663-as jegyzőkönyvek.

¹⁰¹ MARTONFALVI, *Keresztényi Inneplés, i. m.*, A1v.

¹⁰² RMNy 3076.

A Vetési-ügy felülvizsgálata

Az 1663. március 10-iki szerződés értelmében a város első számú lelkésze megmaradt, és folytatta a munkát. Erre utal az *Igaz Hit* című kötetében a felvett új téma, *Az Úr Vacsoráról* szóló beszédek időrendje. A szombati tanácsi gyűlést követően – ahol rögzítettek az alkalmazás feltételeit – két nappal (1663. március 12.) Komáromi Csipkés György folytatta a hitágazatok magyarázatát, s a resolválás első részét a hétfő délutáni (197. prédikáció), a másodikat (198.) a pénteki (március 16.) alkalmon adta elő. A négy részből álló beszédsorozat azonban itt megszakad, s csak április 13-án pénteken került sor a harmadik (198.), s végül május 6-án vasárnap a befejező negyedik (200.) részre. Az 1642-es városi rendelkezés értelmében egy debreceni lelkésznek heti háromszor kellett prédikálnia, és számtalan egyéb, fentebb felsorolt gyülekezeti alkalmon ágendáznia. Ha három lelkész heti három prédikációjának a rendjét magunk elé képzeljük, látható, hogy vagy mindent együtt csinálnak kalákában, vagy mindenkire jut egy rendszeres, folyamatos exegézist jelentő, önálló tematikus sorozat. Ha az első eset állt fenn, azaz Komáromi Csipkés csak heti egy vagy kéthetente egy alkalmat vállalt, az rettentő terhet rakott a másik két lelkészre. Ha a saját sorozatát hagyta el, akkor a hívek számára alig tette lehetővé, hogy egységes, folyamatos igeértelmezésben legyen részük, márpedig ez lényeges szempont volt. Mivel az *Igaz Hit* kötet szerint saját beszédeit adta ki rendszerben a lelkész, az utóbbi eset állhatott ekkor fenn: saját resolváló, témapredikációs sorozatát hagyta félbe több ízben a lelkész, ami szintén komoly visszhangot kelthetett ebben a kora újkori, mindent vizsgáló „városállamban”.

Az egyhetes, majd kéthetes váltású lelképásztori turnusok normális menetrendjét is bőven túllépte ez az egyhónapos, majd háromhetes kihagyás. A külsődleges okok több irányba mutatnak. Egyrészt az egyházi év alkalmi befolyásolták ezt. Elkezdődtek a húsvéti háromnapos ünnep (1663. március 25–27.) és az azt megelőző nagyhét alkalmi, s ezen kötött liturgia szerint kellett szólni, félretéve az eddigi biblia- és kátémagyarázatos rendet. Az ünnep másodnapján, húsvéthétfőn például a Collegium rektora, Martonfalvi Tóth György, egykori váradi tanár beszélt a Szentháromság templomban (értsd: a mai Nagytemplom elődjében). Másrészt a város nyomorúságai erősen hatottak a vallási világra. Az 1663-as évben is jöttek-mentek a különböző katonai alakulatok, zsaroló martalócok és a városra ültetett váradi csauszok, akik bekvártélyozása idején nem volt a Templomban sacramentum; s csak a polgári rend helyreállása után történt meg, hogy „templomunk ajtaja is megnyílik”. Éppen e húsvét harmadnapján (március 27.) halt meg, majd két napra rá temették el a város főbíráját, a töröktől sok kínzást szenvedett idős Biczó Istvánt, és gyors ütemben, a temetés napján megválasztották az év maradék részére Erdődi Jánost főbírónak.¹⁰³ Harmadrészt viszont (a lelkész szempontjából nézve) elvben az úrvacsoráról szóló magyarázatait folytathatta volna Komáromi

¹⁰³ Bartha Boldizsár krónikája pontatlanul adta meg húsvét harmadnapjaként 28-át (az eseményhez képest három évvel később megjelent munkájában), lásd BARTHA, *i. m.*, 45; Városi jkv., 1663. márc. 27.

Csipkés a húsvéti időszak után, hiszen a sátoros ünnepekhez illett volna ez a téma. Mégis, személyes érdekeltséget is kell keresni e hatalmas prédikálási hiátus magyarázatára.

Úgy tűnik, hogy a kedélyek csak látszólag nyugodtak meg, a Vetési-ügy újabb fázisába ért. Rögtön a nagyhét zárultával részzsinatot kellett összehívni, 1663. április 4–5-én Debrecenben ülésztettek a küldöttek. Mivel a Nógrádi-féle egyik első rendelkezés értelmében a zsinat gyűléseit a Templomban kellett lefolytatni, és ezalatt nem lehetett más istentiszteletet tartani,¹⁰⁴ így itt is kimaradt néhány alkalom. Az első napon, szerdán került sor a már ismert „Canon[es] [Eclesiastici] 15. in Append[icis]” alapján hat lelkész megintésére, a Sacramentumok kiszolgáltatásától való eltiltására a debreceni egyházmegyében (Bagos, [Balmaz]újváros, Debrecen, Derecske, Gáborján, Téglás): Alexander Vetési (et alii...) s addig is „ex Societate fratrum ejiciuntur”.¹⁰⁵ Két eset lóg ki a sorból: az újvárosi esetben egy másik papról van szó (Debreceni K. Mihály), s nem a korábban már említett templomépítőről. És most került elő újra Vetési ügye. A gyűlés elnöke, az esperes Nógrádi Mátyás gyakorolta az egyházfegyelmi jogkört, s Komáromi Csipkés, a jegyző foglalta írásba. Az egyházi kánonok azon pontjának nem feleltek meg a fenti lelkészek, hogy nem volt meg az engedélyük: a törvény szövege szerint a manumissióhoz és a lelkésszentelőhöz kötött felhatalmazásuk. Speciális esetben, ha a szükség törvényt bont, a 16. cikkely adott engedélyt az alkalmazásra, de azzal a feltétellel, hogy a következő zsinaton nyilvános vizsgálatnak kell magukat alávetni.¹⁰⁶ Az intés fölött gyorsan napirendre tértek, s a jegyző egy hét múlva már folytatta a hitágazatos beszédét, az úrvacsoráról szóló harmadik beszédével (április 13.), de időközben ismét csak fordult egyet a világ kereke, s kénytelen volt letenni a tollat.

A városi tanács jegyzőkönyve rögzítette, hogy „Alexander Vetési retinendus ad concionandum in consistorio Nemet-utcaiensi”, s ez arra mutat, hogy a Német utcai (ma: Széchenyi utca) konzisztoriális házban, azaz a Színhez tartozó parókián újra feltűnt a leváltott pap. Majd a jegyzőkönyv szövege szerint ekként resolvált a saját helyzetéről: „*Tavalyi* alkovas szerént nem szolgálhat, ha az Praedikátorságra tartozó tisztit éppen el nem követheti -s fizetése is nem jobbittatik, mert nem eri csak asztalet[-] is fizetesével, azontul is sok szükségűt szorongattatik”.¹⁰⁷ A magyar mondat viszont kétértelmű: jelentheti azt, hogy Vetési az előző évi megegyezés (1662. június 28–29-i debreceni részzsinat határozata) szerint nem folytathatja a lelkészi szolgálatot, vagy azt, ahogy az előző évben megállapított taksa szerint nem lehet ez évben szerződni vele. Ha az elsőre vonatkozik, akkor mintha a jegyző nem tudná, hogy két héttel korábban újfent reverzalist kötöttek a nyakába Vetésinek, s azt nem fogadta el a nemrég ülésezett egyházmegyei gyűlés. Mindenesetre azt rögzíti, hogy Vetési újra szeretne megegyezni a várossal. A második esetben viszont úgy tűnik, hogy az előző

¹⁰⁴ DEm. jkv., 1661. ápr. 7.

¹⁰⁵ DEm. jkv., 1663. ápr. 4–5.

¹⁰⁶ Kiss Á., *i. m.*, 8. cikkely.

¹⁰⁷ Városi jkv., 1663. ápr. 16. (Kiemelés tőlem. Cs. D.)

évben mégiscsak szolgált debreceni lelkészként: vagyis a részszinat határozata után azért csak rendezte a reverzálisát, de immáron végleg kizárták az egyházmegyéből. Erre utal Vetési megnevezése az 1662–63-as egyházi törvénykezés irataiban: egyrészt a cognomene R. D. (azaz a külföldi egyetemen nem járt lelképásztor megszólítása), és mindig „Concionator in Tigurio Debreceniens[i]” (azaz beosztott lelkészként kezelik). Az előző évi bér nem jár neki, mivel két hete újra felfüggesztették, s erről ismét tárgyalni kell. Ebben az esetben azonban a Komáromi Csipkés és Báthori számára megállapított átlagbér joggal szúrta mindkettejük szemét, és ezt a bérfeszültséget vezethette le a főlelkész akként a városi tanács előtt, hogy jelezte, ő „nem ugy Praedikáll”.

Bármelyik értelmezésnél maradunk, az tény, hogy Vetésit másodszor intik meg az egyházi fenytékkal, s ő ismét csak a városi jóakaróinál keres menedéket. Ez pedig visszaesés, s mint ilyen, már más mértékkel mérendő egyházfegyelmi vétség. A hadüzenet csak ezután következett. Mivel Vetési a részszinat határozata ellenére visszatért szolgálni, mielőtt a reverzálisát kiegyenlítette volna, a városi tanács határozott: „a Praedikatoroknak hirt kell adni felőle, -s meg kell mondani, a Sacramentumok[na]k keresztesnek Temetesnek eskütésnek melléje bocsassak ő kglmek. Mert szintén ugy háromszor Praedikall, mint akar mellyik. Az színben pedig rend[d]el járjanak”.¹⁰⁸ A debreceni egyházmegye másnapra, 1663. április 17-re semipartiális synodust (részközssinatot) hívott össze (melyre nem volt kötelező az egész egyházmegye lelkészi karának a megjelenés, csak ajánlott annak, aki ráér). Vagyis látványosan a városi direktíva miatt röptében szervezett „minigyűlés” ült össze, s megvizsgálta az április 4-i döntésben elítélt debreceni egyházmegyei lelkészek ügyét. Hármójukat (a bagosi, a gáborjáni és a téglási papot) visszahelyezte állásába, a derecskei és a téglási papot a következő három pontban foglalt záradékkal: 1) ez a döntés erre az évre szól, 2) az asszonnyal szentül éljen, s végül 3) gyakorolja egyházi feladatát.¹⁰⁹ Ezek valószínűleg nem szolgálati vétségek voltak, hanem (ebből a szövegből kifolyólag) az illetlen viselkedéssel kapcsolatos kihágások lehettek, gyors megoldáshoz vezettek: kéthetes eltiltás a szolgálattól, majd visszahelyezés a státusba megintéssel, melyet egy év elteltével majd ismét ellenőriznek.

Az egyházi jegyzőkönyv nem tért ki Vetési ügyére, de a városi igen, s ezt ekként adja elénk másnapi beszámolójában: „Alexander Vetési vitio independentissimi criminatus a Seniori Ecclesiastico etc. idioque depositus ab Eccl[esi]a Partiali”.¹¹⁰ Vagyis bár nem szólt róla az egyházi irat, de mégiscsak esett róla szó, annyiban, hogy megerősítették a mintegy két héttel korábbi döntésüket, s kivetették maguk közül az egyházmegyei lelkészek Vetésit. Ezt abban az esetben teheték, ha Vetési nem jelent meg a kítűzött zsinati alkalomra, és ebből következőleg az előzetes engedményt felrúgta. Az elnök (az eddigi menetrend szerint) az esperes Nógrádi, a jegyző Komáromi Csipkés volt. A sebté-

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ DEm. jkv., 1663. ápr. 17.

¹¹⁰ Városi jkv., 1663. ápr. 18.

ben összehívott házi gyűlés tehát a másodszor is visszaesett, s az egyházi kánonok ellen vétett, a reverzálásának feltételeit, illetve az esperesét, Nógrádit is kikerülő egyházi személy felett döntött, a vártnak megfelelően. Ezután azonban, meglepetésre, a város a következő határozatot hozta Vetésiről ugyanazon a napon: „Conclusum: Vólt ideje, tudta dolgát az Ecclesia, nem lehet verekedni az Ecclesiával érette, igazítsa s tulajdonítsa magának dolgát”.¹¹¹ Tehát tiszttában volt a városi tanács azzal, hogy az 1662-es évben felmerült jogvitát sem sikerült tisztázni, mindeközben tudomása volt az egyházi vezetőknek a harmadpap ténykedéséről, s ha az nem tisztelte feljebbvalóit, akkor tovább a tanács leveszi róla a kezét, s nem megy szembe a város egyházi vezetőivel, akik egyben a debreceni egyházmegye, sőt a tiszántúli református egyházkerület vezetőségét is adják. Ezt rögzítette immár név nélkül a városi jegyző április hó végén „In memoria divinae miserationis” címen. Attól a naptól fogva folytassák az egyházi alkalmakat, az ünnepi és hétközi alkalmak a szokott rendben és számban menjenek végbe, „sine intermissione”. A lelkészek felügyeljék súlyos büntetés terhe mellett, hogy senki az istentisztelet idején ne dolgozzon, a hosszú „egyezmény” végén pedig ott áll, hogy „Arguit mandatio pastoris, etc.” Egyértelmű tehát a tisztázás szándéka a város részéről, és az is, hogy tudatában voltak az egyháziak által vitatott jogi helyzetnek.¹¹²

Így előállt az egyháziak jogorvoslatával végződött helyzet, amint ezt a városi jegyző egy későbbi, hasonló ügyben feljegyezte: „mivel az Papok székire [értsd: bíraskodási jogkörére] relegáltuk ezen Casust, ha ők absolválták, mi nem aggraváljuk”.¹¹³ Ezentúl persze a város kezében volt még egy adu: a másodpap, Báthori G. Mihály papmarasztása (jún. 28.), ahol még tromfot vehettek a papon, valamint a harmadik lelkészi állás betöltése. Ennek következtében Komáromi Csipkés sem folytatta azonnal a szolgálatot, hanem csak nagy hiátussal: feltehetőleg ő is megfelelő tárgyalási pozíciót nyújtó, védhető személyt keresett a harmadik statusra. Az egyházmegyei döntést követő három hétben tehát a másodpap, Báthori egyedül vezette a debreceni egyházi alkalmak nagy részét, nem lévén harmadpap, a főlelkész pedig egyéb irányú elfoglaltságait intézte. A rákövetkező héten nagycsütörtök ünnepét ülték meg, húsvét hétfőjén a Collegium egyik tanára szolgált a Templomban. Az április végi konszenzus, amelyről a városi jegyzőkönyv beszámolt, egyensúlyi helyzetet sugall.

A tudós Komáromi Csipkés sértődése és „munkakerülése” miatt csak pünkösd előtt egy héttel folytatta a két hónappal korábban megkezdett úrvacsorai elemzését. S milyen meglepő, a téma záró részét, a negyedik beszédet (az *Igaz Hit* kötetbeli sorrendjében a 200. szöveget) május 6-án vasárnap délután mondta el, mentesítvén ezzel a diákságot a kátémagyarázattól. Másnap, május 7-én hétfőn viszont már elkeserítő helyzetről számolt be a magisztrátusi jegyzőkönyv: „Contentio detestenda inter Concionator[es]

¹¹¹ *Uo.*

¹¹² Városi jkv., 1663. ápr. 30.

¹¹³ Városi jkv., 1665. márc. 26.

Debreceniens[es] Georgium nempe Comaromi & Michaëlem Bathori¹¹⁴. A szűkszáví megjegyzés háttérét nem adja, csak feltételezzük, hogy a két lelkészes felállás miatt a másodpaprú jutott többletthez állhatott ennek háttérében. A jegyző ismét csak egy meglehetősen malíciózus félmondattal zárta a tudósítását: „Turpe est Doctori etc.” Egy hét múlva, május 14-én, pünkösdhétfőn pedig Debreceni Szűcs János, a Collegium másikk tanára szolgált a kegyesség útjáról szóló beszédével. Pünkösöd utáni hétre (1663. május 28–29.) ismét összehívták a részközssinatot Debrecenbe,¹¹⁵ s döntöttek – bár ezt a jegyzőkönyv nem tartalmazza –, feltehetőleg a harmadik status jelöltjéről. A munkácsi papot, Krizbai Farkas Györgyöt hívta meg a város harmadik lelkésznek 1663. június 26-ától a Színbe, aki 1672-ig meglelégedéssel (vita és ügy nélkül) töltötte be ezt a tisztelet, akkor pedig Bánffy Dénes udvari lelkészének szegődött el.¹¹⁶ Ezután már újabb casus nem született e hosszúra nyúlt jogvitában. Vetési további sorsa újra a vándorbot: a bihari egyházmegyében, a helyi egyháztörténeti adatok szerint Biharpüspökiben szolgált haláláig.¹¹⁷

Az innovatio vádja

Zoványi Jenő a tőle ismert érzékenységgel – a fenti szöveget ugyan nem idézve, de mindenképpen ez alapján – reagált a harmadik vádpontra. „Nógrádi még csupán esperes korában, 1663-ban independentismussal vádolta egyházmegyéje előtt Vetési Sándor debreceni lelkészt, mely ki is tette állásából. Ám a jelek szerint aligha bírt valódi alappal a Nógrádi vádja, amennyiben holmi fizetési összekülönbözőségekből származó mellék körülmények [sic!] adhattak rá okot.”¹¹⁸ Az előbbi feltevés erősebb érvnek tetszett Zoványi előtt, s mellékes körülménynek tekintette a fizetési – valójában alkalmazási – jogvitát. Zoványi az eszmetörténetileg harcos attitűdöt hangsúlyozta, megkonstruálva így az újítók és a konzervatívok közti évszázados polémia újabb, eddig nem ismert fejezetét. Kétségtelenül hibázik valami a vádak harmadik pontja körül: vagy valami rendelkezés is lehetett az ügyben, vagy csak abban a korban szokványos, moralizáló vádakodást láthatunk ebben, mely a „súlyosbító körülmény” szerepét, az igazolhatatlan vádat játszotta az ügyben, melyet, szokványos módon, a megvádoltnak kellett magától el távoztatni a vesztes pozícióból.

Történetünk szálai az 1650-es évekbe vezetnek, amikor Nógrádi Mátyást, Komáromi Csipkés Györgyöt és Báthori G. Mihályt debreceni lelkésznek alkalmazták, s mindegyikőjüket a Tornai-család hegemoniájának megtörésére szervezte be a város. Az 1630-as évek ortodox papjai (Tornai P. Ferenc, Kismarjai Veszelin Pál, Keresszegi

¹¹⁴ Városi jkv., 1663. máj. 7.

¹¹⁵ DEm. jkv., 1663. máj. 28–29.

¹¹⁶ ZOVÁNYI, A Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m., 190.

¹¹⁷ BAKÓCZI, A debreceni ev. református, i. m., 441.

¹¹⁸ Lásd ZOVÁNYI, A Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m., 39.

Hermann István) idején kitört nevezetes diáklázadáskor (1631) a lelkész Tornai Pap egyik fia, Gáspár volt a rektor. 1632-ben tért vissza két fiatal peregrinus, akiket a város támogatott külföldi ösztöndíjjal, Tornai Pap másik fia, Tornai Pap István, valamint Medgyesi Pál. Utóbbi fiatal rektor volt, Makkai László azt feltételezte, hogy az ő beavatkozásával ültek csak el a vizsályok.¹¹⁹ Az 1656-os másik diáklázadás idején ismét Tornai Pap Gáspár van kulcspozícióban, de most már mint debreceni lelkész, s ezt a vizsályt majd az új szemléletű ifjúság, Nógrádi és Komáromi Csipkés György tudja csak lecsillapítani.¹²⁰ Az egykori puritán rektor, majd collegiumi tanár s végül lelkész, Szoboszlai Miklós halálát követően Tornai Pap István az öccsét hozta be maga mellé debreceni lelkésznek, s Gáspár 1655–56 közt szolgált itt, míg István 1641-től 1659-ig mint lelkész, 1652–1661 közt ezen túl mint esperes, 1657–1661 közt pedig még mint püspök is.

1659-ben azonban nem marasztották lelkésznek, így a város nagyon kínos szituációba került: Tornai ugyanis nem akarta elhagyni a várost, a parókia mellett volt neki saját háza, és ugyan hivatal nélkül (azaz pénz nélkül), de maradt esperes-püspöknek Debrecenben, még két évig.¹²¹ 1661-ben megunta ezt a felemás helyzetet, s 20 évi Debrecenben töltött egyházi élet után Tarcalra ment első papnak, a megholt Tolnai Dáli János helyére, s lemondott az esperesi tisztról. Helyette a közzsínat megválasztotta a debreceni harmadik papot,¹²² az 1649 óta a Színben szolgáló, s korábban átmenetileg a Collegiumban is tanító Nógrádit. Ő viszont 10 éve viselve a hátrábtételt (nem került be az első két szolgálati hely egyikébe sem), távozott Nagybjomba első papnak rendes fizetésért. Onnan irányította az egyházmegyét, jegyzője, Komáromi Csipkés György segítségével. Ezt követően az első részzsínatot (1661. március 22.) „in parochiam Debrecinens[em]” tartották meg, a jegyzőkönyvet hitelesítők („Coram nobis” jegyzéssel) a senior/esperes (Nógrádi Mátyás), a jegyző (Komáromi Csipkés György, debreceni első pap és Collegiumi tanár), Báthori G. Mihály (debreceni másodpap), Debreceni Szűcs János (Collegiumi rektor) és Udvari Jakab (cantor) jelenlétében.¹²³ Az 1661. április 6–7-i ülésen bejelentette az újdonsült esperes, Nógrádi, hogy elfogadta a bajomiak lelkészi meghívását.¹²⁴ Ugyancsak a hónap végén, április 26-án az ülést (debreceni részzsínatot) egyenesen „in domo R. D. Senioris” tartották, melyet Komáromi Csipkés György ellenjegyzett monogramjával („Manu G. C. C.”).¹²⁵

Láthatólag az új egyházi vezetés – Makkai László értelmezésében – puritán vonala erősödött meg ekkor, a korábbi ortodox vezetők elhalálózásával és leváltásával. Tornai Pap István 1665-ös halálával az eddig betöltetlen püspöki székbe az igen tevékeny

¹¹⁹ MAKKAI, *Debrecen mezőváros, i. m.*, 591.

¹²⁰ *Uo.*, 594.

¹²¹ ZOVÁNYI, *A Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m.*, 37.

¹²² DEm. jkv., 1661. márc. 16.

¹²³ DEm. jkv., 1661. márc. 22.

¹²⁴ DEm. jkv., 1661. ápr. 6.

¹²⁵ DEm. jkv., 1661. ápr. 26.

és ambíciózus Nógrádi került, aki hosszú időre meghatározta a város, az egyházmegye és az egyházkerület életét.¹²⁶ Kiterjesztette a canonica visitatio rendjét, s megadóztatta a kerületeket (Bereg kivételével), s erről az egyházkerületi jegyzőkönyvben kettőskönyvviteli számadást vezetett.¹²⁷ A Collegium anyagi hátterének megerősítésére és a kiadványok cenzúrájára nagy hangsúlyt helyezett, s mentette a katolikus elnyomás elől menekülő lelkészeket. Tetteit megverselte, s méltán rosszállóan „Episcopus Reformatus” névvel illették.¹²⁸ A Komáromi Csipkés-féle öntudatos papmarasztási kiállításnak itt található meg az egyik gyökere. Azt is tegyük hozzá, hogy ez az önreprezentáció és a gazdálkodási oldal felé elbillenő életpálya nem talált követőre Komáromi Csipkésben: Nógrádi irányított, s hozott létre egy olyan rendszert, amit korábban éppen a puritán vonal igyekezett leváltani.

Igen ám, de ez a szépen felállított ortodox contra puritán ellenpár rögvést meginog, mihelyt számba vesszük, hogy a Debrecenben furcsa módon alkalmazott, majd eltávolított Vetési szintén a puritán nemzedékhez tartozott. Írott szövege ugyan nem maradt fenn, külföldön nem disputált, de tudjuk róla, hogy egy évben iratkozott be Nógrádival Debrecenbe, Komáromi Csipkessel pedig Patakra. 1646-ban Tolnai Dáli János már tokaji pap, viszont 1647-ben érkezik Nógrádi tanárnak Patakra, amelyik évben Vetési gönci rektoriára megy pénzt gyűjteni.¹²⁹ Egymás után kerültek ki fiatal lelkészek: Nógrádi a debreceni 1648-as diáklázadás után megy a városba (1649), Vetésit elsőként hozzák a névsorban, s Várallyára ordinálják (1651), Báthori Mihályt pedig külföldi peregrinációt követően (1655) a mecénásához, Rhédei Ferenchez, Szent Jóbra küldik, az érmelléki egyházmegyébe.¹³⁰

Látható, hogy történetünk szereplői jól ismerték egymást korábbról, együtt tanulnak, hasonló időben kerültek állásba, s könnyen lehetett alkalmuk ítélni egymásról. Elég ehhez csak felidézni Vetési érmelléki esperesének adatait. Mislei Mihály ugyanis Diószeg lelkésze volt élethossziglan, s mint ilyet választották meg az egyházmegyéje esperesének 1649–50 táján, s még Diószegi K. István prédikációs kötetét is úgy írta alá, mint aki már 29 éve tölti be ezt a funkciót, melyben épp a támogatott lelkész lett nemsokára utódja.¹³¹ 1653-ban Báthori G. Mihály leideni disputációját ajánlja neki mint érmelléki esperesnek,¹³² s szerepel a neve az 1657-es nyírbátori zsinaton, ahol Tornai Pap Istvánt püspökké választják, helyezik ki Debreceni Pétert Bagamérra, Komáromi Csipkést pedig Debrecenbe.¹³³

¹²⁶ CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 45–47.

¹²⁷ *Intritus taxarum* és *Exitus taxarum tempore Matth[iae] Nogradi* névvel lásd TtEk. jkv., 112–113, 114–116.

¹²⁸ ZOVÁNYI, *A Tiszántúli Református Egyházkerület*, i. m., 41.

¹²⁹ HÖRCSIK, i. m., 76.

¹³⁰ TtEk. jkv., 1649. szept. 4. (Nógrádi); 1651. jún. 18. (Vetési); 1655. máj. 30. (Báthori)

¹³¹ *Extractus protocolli Venerabilis Tractus Érmellyékiensis*, leírta BAKÓCZY András, 1891 [kézirat], lásd TtREL I. 30. a) 1. k., 61; DIÓSZEGI K. István, *Ki-osztatott talentom*, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK I, 1229).

¹³² RMK III, 1840.

¹³³ TtEk. jkv., 1657. márc. 11.

Ezek között is egy szimbolikus időpontban érnek össze a szálak, azon az 1655. május 30-án Debrecenben tartott generális zsinaton, ahol egyébként Báthorit is ordinálják. Az egyházkerületi jegyzőkönyvnek külön a végéhez illesztett, a sorrendben nem található határozatai kiemelt jelentőségűnek tűnnek, már csak helyzetüket tekintve is.¹³⁴ II. Rákóczi Györgyre hivatkozva ugyanis elítélték a váradi és a pataki puritánokat, s közöttük előkerült Vetési neve is. Mint az közismert, a partiumiak (Medgyesi Pál, Tolnai Dáli János, Keresszegi István és Lippai Sámuel) ellen (7. pont) a korábbi döntéseket támogatta a zsinat; a váradiak (Szikra István, Nagyari Benedek, Kovásznai Péter, Rivulinus Ferenc) privaltattak, s a világi bíróság döntését követően majd a következő generális zsinat dönt ügyükben (8. pont). Végül a 9. pontban ezt olvashatjuk: „Vetési Sándort, Várallyai Lőrincet és Szatmári Baka Péter Uraimékat assummálja az Eccl[esi]a, (mivel az innovatiojaert deponaltattanak vala) ilyen okon, hogy adgyanak Reversalist. Ha többé csak in minimo impingalnak[-]is, vagy a Ritusokban vagy in fidei articulis, az előbbi privatioban essenek.”¹³⁵

Vetési lehetséges tettei (az előírt formákhoz képest kötetlen imádság, a keresztelelési vita, vagy az úrvacsorai rítustól való eltérés például a kenyér felemelése kapcsán, az egyházi felső vezetés tekintélyének elutasítása etc.) nem ismertek. A megvádoltak viszont egy iskolába jártak: a váradiak Nógrádi évfolyamtársai voltak Patakon. Ők Váradról, Nógrádi pedig Debrecenből ment át a puritán tanokat hallgatni Tolnai Dálitól.¹³⁶ Medgyesi és Lippai tanítottak Debrecenben etc. Nem mintha az iskolázás bármire is kötelezne, de sokatmondó, hogy elvben mind puritán késztetést is kaptak. Azonban hét évvel az események után Debrecenben azzal vádolták meg Vetésit a régi ismerősei, hogy „a’ mi magának tetszett[,] csak azt követte”, már Micskén is. Mindenesetre, ha valamiért őt elítélhették, az az egyházi kánonokban közzétett esperesi egyházfegyelmi jog figyelmen kívül hagyása lehetett. Ez komoly vétség, de mintha a micskei múltra hivatkozás csak amellet szóló érv lenne, hogy sok van a rovásán, ám eddig elnézőek voltak vele. Vetésit tehát újfent reverzálisra kötelezték, e vádak alól viszont csak az újabb gyűlésen tehetett volna vizsgát, amit a fennmaradt iratok nem jelölnek. Vetésinek második, öncélú debreceni bejövetele azonban már eltiltást vont maga után, s ezután nem menthette meg a városi tanács jóakarata sem. Az eljárások végén, a városi jegyzőkönyvben olvasható mondat az egyházi berkekben akkoriban legrosszabb ízű címkével látta el őt (independentizmus), mely az egyházszakadás veszélyét, sőt a világi és/vagy a katolikus befolyás rémét hordozta magában, azaz közös, protestáns egyházi és világi céllá vált a botránykő eltávolítása. Idekapcsolható, hogy Komáromi Csipkés az 1662-es évben jelentette meg *Angliai puritanismus* című, az-

¹³⁴ TtEk. jkv., 1655. máj. 30., 578.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ MAKKAI László, *A Kollégium története alapításától 1650-ig = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszántúli Református Egyházkerület Elnöksége, Bp., Református Zsinati Iroda, 1981, 53.

óta egy példányban sem ismeretes Amesius-fordítását.¹³⁷ A Vetésit Debrecenben elítélők (Komáromi és esperese, Nógrádi Mátyás, egykori debreceni és pataki diákok) mindketten jártak Angliában, illetve tanultak Tolnai Dáli Jánosnál. Sejthetőleg lehetett rálátásuk a puritán irányok sokféleségére, s a Vetési-ügyben mindketten tudatosan használhatták az independizmus vádját.

Ez az egyházi vezetőréteg, mely felette ítélte, a saját korosztálya volt, és szintén megkapta már egyes egyháztörténészekről a puritán jelzőt. Ilyen módon az már egy új generáció, amely az 1640-es években szocializálódott itthon, majd az 50-es években külföldön, s együtt határozták meg, egy generáció együtt dolgozni tudó tagjaiként, az 1660 utáni negyedszázad gondolkodását. A korábbi évek puritánjai által Váradon és Patakon nagy hanggal képviselt eszméket ismerték, és ugyanakkor úgy képviselték, hogy megőrizzék az elődeik örökségét. Ez ugyanakkor nem lehetett könnyű attitűdváltás.

Az egyik névtelen feljegyzést tévő személy, Komáromi Csipkés subscribálásának, majd életútjának szokványos adatai után, ezt a szó szerkezetet rögzítette: „pie defectus”.¹³⁸ Elég gondolni a Nógrádi hatalmaskodására, tisztességgkívánására, tekintélytiszteletére. És emellett, hogy Komáromi Csipkés vagy Nógrádi kénytelenek voltak a megnövekedett feladatok mentén a konzerválódás irányában számon kérni a gyülekezetüktől az üdvözítő tanokat (mintabeszédeket hátrahagyni, napi pereskedésekben ítélni etc.). De ezzel szemben érdemes az imádságaikat megolvasni, s láthatóvá válik, hogy milyen – ha tesszük – pietista módon szólalhattak meg ezek a lelkipásztorok a gyakorlati gyülekezeti életben.¹³⁹ A nagy tudás és a mély kegyesség ötvözete erőt sugárzott, s szembenállt a „lágyan szolgáló” lelkészek szabadosságával, engedékenységgel, legyen az stílusbeli vagy rítusbeli. Szoboszlai Miklós, 1655-ben meghalt debreceni lelkészt jellemezték a kortársai „kemény beszédű és könyörgésben forró” prédikátorként, s ez alapján Makkai László puritanizmusról, magunk református pietizmusról szoltunk már korábban.¹⁴⁰

Városi politikai alku?

A Vetési-ügynek pedig ezentúl látens politikai vonzata is van: gyanítható, hogy Vetési a micskei prédikátorságából nem véletlenül menekült a kálvinista Rómába. Nem gondolhatta komolyan, hogy kívül kerül az érmelléki esperes, Mislei Mihály látószögén, hiszen az állandó meghívottja volt a debreceni partiális zsinatoknak. Micskén, a Berettyó-melléki község részbirtokosai közt találunk olyan nemeseket, akiknek a debrece-

¹³⁷ Lásd RMNy 3025.

¹³⁸ HÖRCSIK, *i. m.*, 77.

¹³⁹ Lásd Köleséri kézirat oszlopait: GYULAI ÉVA, „Hajtsd le, Uram, füleidet...”: Két 17. századi könyörgés, *Egyháztörténelmi Szemle*, 2006/1, 58–86. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gyulaieva-konyorges.htm> (Letöltés ideje: 2013. szeptember 30.); illetve Komáromi Csipkés 1662-es halotti beszédének gyönyörű nagy imáját: lásd KOMÁROMI CSIPKÉS, *Békeséges türés*, *i. m.*, B1v–B2v.

¹⁴⁰ MAKKAJ, *Debrecen mezőváros*, *i. m.*, 549–550; CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, *i. m.*, 67–71.

ni városi tanácsban volt képviselveük.¹⁴¹ A legnagyobb név köztük a váradi származású Baranyi-család, s egyik águk az 1730-as évektől majd a micskei nevet is felveszi birtokközpontjukról, ahol a 18. századi helyi vármegyei karrierjüket szervezték. Baranyi II. Mihály több ízben főbírósgot viselt, s a Szín helyén felállítandó ún. Kistemplom/Csonkatemplom építési kivitelezése, a leégéseit követően pedig a renoválásai is jelentős mértékben kapcsolódnak a nevéhez. Elannyira, hogy a templomgomb, a harang és a templomvitorla is jelölte a monogramját (M. B. 1725).¹⁴² Nagyon is könnyen lehetséges, hogy e templomépítő főbíró nagyapja, Baranyi I. Mihály az egyik saját részirtokáról ismert lelkészét hozta be Debrecenbe harmadik papnak, s erővel is keresztülvitte a tanácsban, megszerezve a Tornai Pap István ellenes, „liberálisabb” tanácstagok támogatását. 1661-ben a mai Kistemplom helyén álló csúrt imaházzá alakították át és fatornyot (filegória) építettek hozzá. A Piac utcai parókiális ház és Szín így a Baranyi-család telkének szomszédságába került (ez a félkörívben épült udvaros házsor idővel pedig a Kistemplomi gyülekezet tulajdonába ment át).¹⁴³ Ebben az esetben, ha Vetési az 1662-es évet Debrecenben tölthette, a gazdag patrícius akár a reverzális költségeit is vállalhatta érte, s természetesen erre a parókiára érkezett 1663 áprilisában vissza Vetési, hogy újrakezdje a szolgálatát. Az 1655–1662 közti időszaknak hiányoznak a tanácsi listái, a 66 főről 80-ra kibővített 1663-as Nagytanácsnak pedig Baranyi nem volt tagja, ezért ez csupán feltételezés.

A városi tanács vezetését azonban ekkoriban a Dobozi (II.) István és Balyk András alsójárásbeli főbírók váltógazdasági szisztémája uralta, és ők a puritán eszmékkel rokonszenvező, ősbibb debreceni család tagjai voltak. A Vetési-féle bonyodalmak idején nagyobb tekintéllyel esett latba a szavuk, mint az ötletgazda váradi Baranyiaknak. A Fekete-család (szintén egykori főbírói család) révén volt köztük laza családi kapcsolat is, de ez nem volt olyan erős és sokrétű, mint a Dobozi, Balyk, Vígkedvű kereskedő- és iparos-, illetve a Komáromi Csipkés-, Köleséri-féle lelkészcsaládok közti összetett kapcsolati háló. Egy ilyen jogvita kapcsán, mint amit itt feljebb vázoltunk, az érdekek ütköztetésekor átmenetileg lehetővé vált egy Vetési típusú vándorlelkész alkalmazása, de hosszabb távon ez felborította az egyházi–világi irányítású „városállam” politikai egyensúlyát, és győzött a puritán vonal a városvezetésben, s eltávolították a nem makulátlan, de igen protezsált jövevényt.

És végül nem szabad megfeledkeznünk egy ilyen papmarasztási jogvitában arról a geopolitikai tényezőről sem, amit Debrecen 1657–1664 között képviselt a régióban. A cívisváros mikrotörténetének világában több átmeneti jelenség létezett, már-már exlex helyzeteket előidézve. A városnak számos nehéz kérdésben kellett döntenie pár-

¹⁴¹ A micskei uradalmon a 17–18. század fordulóján a következő részirtokosok voltak: Baranyi, Fábri, Csókai, Tarczali, Eödönffy, Dráveczki, Boronkai, Sárosi, Bónis és a Horvát család. Lásd SZERDAHELYI ZOLTÁN, *Adalékok a Micskei uradalom gazdálkodásának történetéhez a XVIII. században*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 2002–2003, 88.

¹⁴² ZOLTAI, *A debreceni Kistemplom*, i. m., 70.

¹⁴³ Uő, *Nagy főbírók és más jeles emberek debreceni házai; a Komáromy-ház története; a legrégebbi debreceni ház története*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 1995, 306.

huzamosan. A partiumi létből és a falak nélküli város helyzetéből fakadóan az Erdélyi Fejedelemségben 1657 után bekövetkezett politikai földcsuszamlás itt is éreztette hatását. Az új török szandzsák (Várad) feje pedig elvárta Debrecentől, hogy az ostrom idején sérült várhoz adjon mestert, fát etc. Ha nem ment szép szóval, jött a török személyesen adóztatni (lásd Szejdi-járás), vagy megfenyítette a küldöttséget, sőt több ízben a főbíró is (lásd Biczó István, Dobozi István szenvedése, Vígkedvű Mihály halála).¹⁴⁴ Sőt, ha mindez azért történt, mert a török által megcsúfított gyülekezet nem sietett az adóval, akkor a felettes debreceniek itták meg a levét (például a nádudvariak esetében),¹⁴⁵ pedig ígérte a váradi pasa, hogy a debrecenieknek templomépítést és harangot is hagy tartani.¹⁴⁶ Ezek a részint politikainak, részint felekezeti nézőpontú ügyek sokszor valójában az egyes hatalmi szférák közti közigazgatási (lásd a váradi törökök vagy a német kapitányok perei) vagy gazdasági rendszerének jogházagjai (lásd a görögök bora, a váradiak kelméje), s annak értelmezései körül folytak, s napi szintű rendelkezések egész sorát kellett miattuk megalkotni: emiatt a városi tanács a hét minden napján, sőt még vasárnap is ülésezhetett.

Várad elfoglalását követően megjelentek a Scholában Martonfalvi és diákjai, ezért ki kellett bővíteni az iskolát (kvadrát forma), újra kellett szabni annak támogatási rendszerét (legáció rendszere, bursa sacra, egyházmegyei gyűjtés).¹⁴⁷ A vándorlását megkezdte a Bibliát nyomtató váradi nyomda, de mivel Kolozsvár felé, ezért Fodorik Menyhért halálát követően előbb annak özvegyét, gyermekeit kárpótolni, majd a debreceni nyomdát javítani, készletét pótolni kellett, s új nyomdászt hozni, legyen az akármilyen (lásd Karancsi rossz minőségű betűit).¹⁴⁸ Itt előbb a helyi tanárok, lelkészek kisformátumú kiadványai jelentek meg, kiemelten a félközsinat vagy az esperes vagy a rektor támogatásával,¹⁴⁹ de már készültek a nagyobb terjedelmű, egyházi, iskolai és történeti anyagok terjesztésére: sorban álltak a prédikációk, temetési beszédek és városi krónikák kiadására.

Az elpusztult vagy árva gyülekezetek gondozása (török, tatár, német, kuruc katonák, illetve harcos katolikus nemesek és jezsuiták miatt) a városi tanácsnak kellett nap mint nap határoznia telepítési rendeletek, építési kiutalások, vagy éppen az adakozásra felhívás kapcsán. A heti vásárok és az évi hét nagyvásár megszervezése, a katonai sarcok behajtása egészen az utcakapitányi szintig mozgósította a debrecenieket. A menekülő lelkészek („külföldi Praedikátorok”, „confluált Praedikátorság”) átmeneti elszállásolása pedig jogi és erkölcsi vitákat is okozott: adózásuk, járandóságuk vagy éppen, ha Debre-

¹⁴⁴ A veszélyes követjárások miatt gyakoriak a hasonló bejegyzések: „Isten kegyelmességéből megérkezett biro uram békével minden vele valókkal együtt Tömösvárról” (Városi jkv., 1662. máj. 8.); „meghozta Isten minden fortély és bántás nélkül” (Uo., 1662. aug. 7.).

¹⁴⁵ Városi jkv., 1662. jún. 12.

¹⁴⁶ Városi jkv., 1662. márc. 15.

¹⁴⁷ CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 54–71.

¹⁴⁸ Városi jkv., 1663. márc. 5., márc. 12.

¹⁴⁹ 1662-ben (RMNy 3022–3027); 1663-ban (RMNy 3075A–3077).

cenben maradtak, a stallumbeli elvárások miatt.¹⁵⁰ Ebben az időszakban a menekültek s letelepülni vágyók tömegei miatt óriási méretűre duzzadt a város,¹⁵¹ s ehhez kapcsolódtak a polgári jogi és büntető peres eljárások napi szintű ügymenetei, „az ördögtől megszálott” egyik fél miatt az eljegyzési esküjét felbontó, vagy éppen a „kék szőke kajla fennálló szarvú ökrét” kereső emberek pereskedései. Itt pedig „a Város szokása szerint” rettetes ítéleteket és tortúrákat követtek végig a városlakók a Szentháromság templom előtti téren. Ehhez képest mai szemmel nézve valósággal finom megoldás volt, amikor Komáromi Csipkés egy ízben nem kezdte el a prédikációt addig, amíg az általa erkölcsstelennek mondott nőszemély el nem hagyta a templomot.¹⁵² Diószegi K. István, a szintén doktorátussal hazaérkező lelkész is szabadkozott, hogy vénségére, csak hosszas, 12 évnyi halogatással jelent meg első kötete 1679-ben, pedig 900 prédikációja feküdt eddig parlagon 4 bekötött könyvben s egy csomóban, de ahogy ő fogalmazott, a „bü népü Ecclesiában való terhes szolgálat” miatt nem jutott a végére a publikálásnak.¹⁵³

Egy ilyen minden szempontból keserves időszakban a városvezetés célja az lehetett az általa mindezeknél túl felügyelt városi lelki élet esetén, hogy az iskola és a templom ügyei rendben menjenek. Valószínűleg az 1642 óta használt, de 1661-től templomszerű formáját is elnyerő hely státusát igyekezett gyors eszközzel rendezni. Az ide a kapcsolati tőke révén beállított Vetési azonban erkölcsi hiányosságai folytán (elorzta a fizetését és meglépett az esperese engedélye nélkül, sőt munkát vállalt az új hely esperesi támogatása híján) immáron az egyházmegye és az egyházkerület vezetését is adó városi lelkészekkel került szembe, akik több okból sem nézték el ezeket a hibákat. Jóllehet, Vetési előtt és után az egész században végig igen hosszú ideig szolgáltak Debrecenben az egyházi értelmiségiek, akár 8–10 évet is. Ha bevált egy tanár, akkor lelkészként is dolgozhatott (ez nagyobb tekintélyt és szerepet jelentett egy város irányítása és képviselése terén), és – hacsak nem kapott jobb ajánlatot – egész élethossziglan marasztották. Martonfalvit s tanár kollégáit már „perpetuus professor” névvel illették.¹⁵⁴ Vetési viszont nem találta meg az intézményes összhangot a városi vezetéssel.

A kora újkori Debrecen életében az egyháziak szerepének kettősségét ez az eset ékezen jelzi. Egyrészt Vetési állásába kerülhetett, és maradhatott még a vitatott helyzet ellenére is, jóllehet csak átmenetileg, mivel több faktor együttállása mellett az ügyben végül az egyházi érdekérvényesítés győzött. Másrészt viszont azt mutatják a papmarasztáskor megszólaló egyháziak mondatai, hogy a 17. század végén a tudós lelki-

¹⁵⁰ Például Városi jkv., 1661. nov. 2., nov. 5.

¹⁵¹ Lásd SZENDREY István, *Debrecen, a mezőváros = Debrecen története 1693-ig*, i. m., 233–248.

¹⁵² A szakirodalomban olvasható egy Szűcstől eredő téves leírás erről az esetről, ahol sem az év, sem a személy nem megfelelő (lásd Szűcs, *Szabad királyi*, i. m., II, 577; idézi BARLA Jenő, *Az ekkleziakövetés a régebbi kálvinizmusban*, Protestáns Szemle, 1909, 369; MÁRKUS, *Komáromi Csipkés György, az igehirdető*, i. m., 372; CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 165). Valójában a megtalált történet: Városi jkv., 1666. nov. 13.

¹⁵³ DIÓSZEGI K. István, *Ki-osztatott talentom*, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK I, 1229), 3v.

¹⁵⁴ MAKKAI, *Debrecen mezőváros*, i. m., 596–597.

pásztorok szerepformálása kapcsán hangsúlyoznunk kell azok egyéni arculatát: a rendi szerepen túl megjelenő (a protestáns lelkész mint foglalkozását tekintve Bethlen Gábor óta nemesi rangú személy), a városi tanács tagjaival szemben képviselt individuális szerepüket, az egyéni performanciára törekvést.¹⁵⁵ S ez az elkeseredettség szólalt meg a papmarasztáskor tett ellenvéleményében is, de mindazonáltal azzal az öntudattal, hogy nem tartotta magát alávalóbbnak a fenntartóitól, sőt elvárta, hogy az ő munkáját méltó módon elismerjék, javadalom tekintetében is.

A jegyzők nézőpontja

Lehetséges, hogy csupán az újonnan beiktatott jegyzőnek, az 1663-as évtől munkába álló, s majd Debrecenbe költöző Kállói Fényes Istvánnak tűnt furcsának a lelkész kijelentése. Elképzelhető egyrészt, hogy az adminisztráció új alkalmazottja még akkor nem látott bele a város civiseinek belső hierarchiájába, a Komáromi Csipkés, Dobozi, Balyk, Fekete, Biczó, Vígkedvű s egyéb családok közti összefonódásokba (elődje, a beteges Varsányi Dániel 20 évet töltött itt munkában), s ismeretlen volt számára a tudós lelkész felháborodása. Ez a fiatalember egyrészt kalligrafikusan szép, tiszta kézírással rendelkezett, s ez frissességet hozott a korábbi apró betűs, maszatos, nem sorkövető írásmóddal szemben. Másrészt az ő precizitását jelzik a szép fejlécek, a magisztrátusi esküformák közlései, valamint az éves összegzések, mutatótáblák a jegyzőkönyvekben. A saját arculatát pedig olyan jegyek képviselik, mint a személyes megjegyzések egy-egy ügy kapcsán, illetve az éves jegyzőkönyv végéhez illesztett, az adott év történéseit megverselő krónikája, négysarkú magyaros rímekben.¹⁵⁶ Ezek a jelenségek a munkáját szép rendben végző, a patriája szenvedéstörténetét hűen rögzítő írnok és jegyző puritán lelkiségű arcélét mutatják fel.

A tevékenységéért elismerést váró lelkésztől pedig nem szabad elfeledni, hogy szintén jegyző, csak éppen az egyházkerületnél. A városból kiköltözött, Nagybajomban prédikáló Nógrádi Mátyás feladta debreceni lelkészi posztját a jobb stallum/fizetés reményében, és 1661-től az esperesi teendőit is onnan látta el, 1665-től pedig a püspököt is.¹⁵⁷ Ilyen módon Komáromi Csipkésre újabb terhek rakódtak. Mint collegiumi tanár a városi tanácsbeli hivatali és iskolai ügyekben ülésezett és a peres eljárásokban véleményt nyilvánított (1653-), ehhez járult a lelkészi és tanári munka együttesen (1657-), a városi főlelkészi munkaszervezés, a szolgálat három helyszínen állandó váltásban, hetente minimum háromszori prédikációval. Emellett természetesen mint egyházi főjegyző kü-

¹⁵⁵ Ehhez bővebben lásd SIPOS, *i. m.*, 166–167.

¹⁵⁶ Kállói Fényes István krónikája az 1664-es jegyzőkönyv végén, kiadta: SZÉLL Farkas, *Történelmi Tár*, 1894, 535–543; *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/10, *Az 1660-as évek költészete, 1661–1671*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 4. sz., 19–29.

¹⁵⁷ ZOVÁNYI, *Magyar protestáns egyháztörténeti, i. m.*, 438–439.

lön fizetés nélkül végezte a debreceni egyházmegyében az esperesétől ráháruló feladatokat, és ezentúl szervezte az egyházkerületi gyűléseket is, szintén mint főjegyző (üdítő jelenségként 1661-ben és 1663-ban az utóbbi zsinatok elmaradtak „in tempestatem bellicum”).¹⁵⁸ Ha ilyen leterheltség mellett bárki is kifakad, hogy még alkudoznia kell a feljebbvalóival a stalluma dolgában, az érthető.

A városi jegyzőnek az egyházmegyei és egyházkerületi jegyzőről tett rosszalló mondatára azonnal más fény vetül, mihelyt egy korábbi bejegyzést is bevonunk az értelmezésbe. 1663. február 19-én a következőt olvashatjuk a városi jegyzőkönyvben: „Georgius Comarinus turbatus in fantasia, pridem Notarius fidulus et laboriosus, nunc miser et agonus factus, supplicat pro subsidio”.¹⁵⁹ Azaz a lelkész–tanár–jegyző leterheltsége ellenére sem 1657-től, sem 1661-től nem volt olyan jelentősebb ügy, amely kiváltotta volna a vele szembeni elégedetlenséget, sőt éppen a hűségét és tevékeny életmódját emelte ki ez a tanácsi szöveg. Ekkorra azonban jelentkeztek az elfáradás jelei, hiszen – úgy tűnik – nem akart munkába állni az iskolai év végén (ne feledjük, tavasztól tavaszig tartott a munkaév, s a húsvéti nagyböjt kezdete adta az évfordulót), s mikor az új szerződés ideje eljött rá egy hónapra, még a kapott járandóságot (a fát) is kevesellte, sőt ki is fakadt a méltatlan eljárás miatt. Az agóniáját ékesen jelzi, hogy ezt megelőzőleg, 1663. február 6-án végrendelkezett, s a testamentumban szép példáját adta a keresztyén ember teleologikus gondolkodásának, béketűrő jellemének.

Ennek alapján két út lehetséges: Komáromi Csipkésnek a papmarasztáskor elhangzott mondata vagy tényleg *általában* a prédikációiról szolt, s így egy fáradt, beteg ember egyedi öntudatos performatív kijelentéseként érthetjük; vagy *egy bizonyos* prédikációjáról, amely miatt beteget jelentett: ez esetben a kifakadása egy érdekérvényesítő szerepkonstrukció része volt. A két szerep, amelyek ennek alapján megformálhatóak, ekként néznek ki. Egy agyonhajtott, s lebetegedett ember igényli a járandóságait, és kikéri magának, hogy a betegszabadsága miatt méltatlan módon a következő évi fizetését csak a megelőző év ledolgozott munkanapjai alapján számolják el. Ez esetben a „nem ugy Praedikáll” kijelentés a legfontosabb szerepéről szol, a több ember munkáját egymaga végző, s abba belerokkanó egyházi értelmiségieről, aki a lelkészi tevékenységet egyenértékűnek tartja az évente róla ítélő kereskedők és kézművesek pénzügyi és egyéb feladataival. A másik lehetőség pedig egy taktikázó, önmagát pozícionáló egyéniség arculatát jelenítheti meg: aki valakivel, valakikkel szemben „nem ugy Praedikáll”, s mivel azokat (is) támogatják, őneki különösen kijár legalább az a stallum, sőt még annál több. Az utrechti doktorátussal a zsebében, a collegiumi diákság életét megzabolázó professzor már az 1657-es új iskolai törvényekkel is megmutatta, hogy nem kell a városatyáknak ilyen kérdésekbe beleszólniuk.¹⁶⁰ Az egyetemi autonómia önállóságát megtartotta a kö-

¹⁵⁸ Az idézet az 1663-as évre vonatkozik (TtEk. jkv, 107), de hasonló áll a másik évnél is: „Anno Domini 1661 quia ferru[m] & flamem Gentis Ottomanicae saevit synodus g[ene]ralis nulla fuit.” (Uo., 106).

¹⁵⁹ Városi jkv., 1663. febr. 19.

¹⁶⁰ BALOGH, *Diáklázadások, i. m.*, 60–65.

zössége számára, s az önálló szellemi arculatot vindikálta önmaga számára is, legyen az egy iskolai törvény, vagy egy sajátos prédikáció, ehhez ő elvárta a támogatást. S ha a város az ő betegszabadsága ellenére nem értékeli az ő sokrendű munkáját, akkor majd ő is lépni fog a maga eszközeivel.

A városban ekkor már a főlelkész és a Collegium egyik tanára is hollandiai doktrátussal felvértezve dolgozott (nemsokára, 1666-ban érkezett vissza Diószegi K. István, szintén franekeri doktorként), s az átkozott önállóság, individuális tisztességekívánás Komáromi Csipkésnél feltűnő volt (lásd „Turpe est Doctori”). Martonfalvi esetén azonban teljes megelégedettség tapasztalható alkalmazó és alkalmazott között. Míg az előző eset már egy hosszabb, 10 éves alkalmazotti periódus egyik szakaszában következett be, a másik doktor viszont még csak 3 éve dolgozott Debrecenben, s a hatalmi szinthez alkalmazkodó eljárás részeseként látjuk. 1663 szeptemberében a város letöri a rossz magaviseletű öregdiákok szarvát, „[m]ivel az Scholai törvények[ne]k erejek, függések az Tiszteletes Tanácstul vagion”,¹⁶¹ s közben gyűjtést rendez a Collegiumnak.¹⁶² Szeptember végén már a napkeleti soron lévő „Kamorákat” el is kezdik kialakítani.¹⁶³ Egy hét múlva Martonfalvival írják alá a szerződést,¹⁶⁴ s ő egészen más tárgyalási pozícióból indul, mint a 10 éve itt dolgozó kollégája. A török dúlta Váradról futva jött, befogadták, s most váradi diákjainak bővítik az épületet. Tegyük hozzá, hogy később is könnyebben tárgyalt mind Apafival, Telekivel, mind a debreceni városi céhvezetőkkel, kereskedőkkel: a fejedelmi sóalapítvány és a külföldi ösztöndíj (bursa sacra) kiharcolása ugyanígy szintén az ő nevéhez fűződik.

Ezzel szemben a „szegény megnyomorodott Notarius Comaromi György” már 1657-ben is támogatást kért s kapott a várostól (két köböl búzát), mert katonai zaklatásnak volt az áldozata.¹⁶⁵ Az 1662–63-as években nem tudjuk, hogy milyen sokáig betegeskedett, de az egyik oldalról a török hadak kvártélyoztatásakor felélhették, megkárosíthatták gabonájában, a másik oldalról pedig a betegsége okán eleshetett a stólától. A testamentumhagyás szándéka sejteti, hogy megriadhatott, de kevésbé testi, inkább lelki eredetű nyavalya állhatott ennek a hátterében, amint írta: „midőn szünetlen gondolkozván eletemnek arnyék voltáról [...] és az halalban sokaknak olly külső boldogtalansagarúl”.¹⁶⁶ A másik esetben, ha ezt a megszólalást egy tudatos taktika részeként fogadjuk el, az önreprezentáció egyik aktusaként, akkor a fontossági sorrend változik meg: a prédikáció az egyedi ügy, amely kapcsán kirobbant a vita – s amelybe a város és az egyház is bele kívánt szólni –, s ahol a város a fa dolgával kívánt nyomást gyakorolni, az egyháziak meg a szigorú jogkövető magatartásukkal.

¹⁶¹ Városi jkv., 1663. szept. 13.

¹⁶² „Az Schola éppítése Publicaltassék, kitül mi lehet segítse. Concludit[ur]”, lásd Városi jkv., 1663. szept. 9.

¹⁶³ Városi jkv., 1663. szept. 30.

¹⁶⁴ Városi jkv., 1663. okt. 8.

¹⁶⁵ Városi jkv., 1657. jún. 4.

¹⁶⁶ Komáromi Csipkés György végrendelete, i. m., 278.

Komáromi Csipkés kapcsán az éves szokványos papmarasztási ceremónia vitába torkollott. Különösen, mivel az új, harmadik lelkész és a régi tanár, lelkész, jegyző etc. szerepet is vállaló egyházi személy közel azonos díjazást kaphatott. Ezzel párhuzamosan Vetési Sándor ügyét tárgyalta a debreceni részzsinat, mely reverzalist vetett ki rá, majd egyházi határozat született az eltávolításáról, s így a város sem alkalmazta tovább. Ezt követően pedig elült a vita, látszólag megnyugodtak a kedélyek.

Ennek alapján leszögezhetjük, hogy egyik részről a fizetés dolga kényes ügy, különösen az „államegyház”, a „városállam” és hasonló fogalmi struktúra esetén, amikor a világiak alkalmazzák az egyházi személyt, s határozzák meg a jogkörét és járandóságait. Másrészről úgy tűnik, hogy a fa dolgának a lebegtetése (a szolgálati idő és szerep nézőpontjából kinek mennyi jár, illetve vagy pénz, vagy fa etc.) a város részéről, a prédikáció dolgának a minősítése pedig (Vetési Sándor elcsapása) az egyháziak részéről lehetett a hatalmi politika eszköze. Azon túl, hogy ezek az ügyek ténylegesen a saját jogkörükbe tartoztak, itt mindkét fél kihasználta a lehetőségeit, és szimulált harcot vívott elvben egy személy ügyében, illetve egy prédikáció kapcsán, valójában a jogkör-kiterjesztés és az önállóság pozicionálása érdekében. Nem vitatjuk ugyan, hogy Komáromi Csipkés korábban valóban beteg volt, de az eddigi adatok alapján az látszik nyilvánvalónak, hogy ő is kihasználta az ebben rejlő retorikai és hatalmi játsszámok lehetőségét, és disszimulációs játékot űzött a város vezetésével szemben. És inkább ennek a „kétszínűségnek” tudható be, hogy Kállói Fényes István, az új jegyző, a precíz hivatali ember furcsállta ezt a mesterkedést.

Éppen ezért méltánylandó a prédikáció mint kommunikatív aktus szerepe a kora újkorban, ebből a nézőpontból is: jelen esetünkben a Komáromi Csipkés György értett/félreértett (exegetált vagy applikált) beszédére kell gondolni. Nemcsak a direkt megterésre intő beszéd értelmezendő tehát effektív, s retorikailag működtetett teljesítményként, hanem akár egy megfelelően applikált loci communes, melynek hatása nem lehet lekicsinylendő „a lélekre és az indulatokra”, az elsődleges kontextus ismeretében.

DÁVID CSORBA

„Der wahnsinnige Notar“: György Komáromi Csipkés

Dieser Anlass ist gemäss dem Model der case study geschrieben. Er betrifft Predigten der Frühneuzeiten, aber nicht nur durch einen exakt realen Predigttext, sondern auch durch derer Kontexte. Wie es zum ersten Blick scheint, kann der Narrative des Textes von György Komáromi Csipkés (1628–1678) mit der einfachen, nur exegetisch interessanten interpretation gelesen werden, hauptsächlich deswegen, weil sich die Predigt – wie wir kennen – ohne liturgische oder applikative Elementen erklart. Aber die Lage der Mikrowelt der Stadt Debrecen im 17-ten Jahrhundert zeigt eine andere Perspektive: die kirchliche Synodalakten und die städtische Protokollen sagen darüber Bescheid, dass die Analyse dieser Predigt nur einer

zeitgenössischer kirchrechtlicher Konflikt beigefügt werden soll. Die Streiten zwischen der Stadt und der Kirche dauerten mindestens anderthalb Jahr, und ein sehr erstaunlicher Satz hat sich der ersten Prediger von Debrecen, Komáromi Csipkés damals äussert: „er sei in spezieller Mode geprägt haben, als die anderen“. Ich habe in diesem Anlass viel Themas und Annäherungen in Bezug genommen, die böse Klagen des oben erwähnten Wortes interpretieren zu können, so wie der System der frühneuzeitlichen Kirchendienstes, die Sorte des Einkommens der Prediger, die Wirkung der Praxis des kirchlichen und städtischen Recht, die Analyse der Anthropologie der Schriftsteller, die Pietas der Prediger etc. Die philologische und kulturgeschichtliche Methoden weisen darauf hin einerseits wie eine kalvinistische Stadt in Ungarn zwischen 16–18. Jahrhundert lebte, und andererseits wie ein ganz gewöhnlicher Predigttext appliziert werden konnte. Und zum letzten Mal, die Analyse des damaligen ersten Kontextes wahrt uns, Exegese aus dem 21. Jahrhundert davor, einen Text aus Frühneuzeit ohne des Bekennen der ersten Kontext zu beurteilen.